

Hoofdstuk 1 – Inleiding

1.1 Thematiek

‘Ik ben immers een man van de dorsvloer van Christus.’¹ Met deze woorden presenteert Augustinus zich als representant van de wereldwijde christelijke kerk. In deze kerk heeft hij zijn plaats gevonden na een langdurige existentiële zoektocht naar de waarheid, en hier ontwikkelt hij zich tot een van de meest invloedrijke kerkvaders in de geschiedenis.

De geciteerde woorden zijn misschien niet de meest bekende van Augustinus, maar zij raken wel de essentie van zijn levensroeping. Als man van de dorsvloer van Christus weet hij zich immers geroepen om zijn leven te wijden aan de dienst van Christus en zijn kerk. Wanneer hij deze roeping in bijvoorbeeld *doctr. chr.* concreetiseert, schrijft hij over de ambtelijke verantwoordelijkheid als uitlegger en onderwijzer van de goddelijke Schriften (*diuinarum scripturarum tractator et doctor*), verdediger van het ware geloof (*defensor rectae fidei*) en bestrijder van de dwaling (*debellator erroris*). In het verband van *doctr. chr.* bedoelt de kerkvader vooral de prediking (*opus sermonis*).² Toch beperkt hij zich in de praktijk van het kerkelijke leven niet tot de Woordverkondiging en de pastorale zorg in de plaatselijke gemeente. Hij ziet zijn verantwoordelijkheid ook in de bovenplaatselijke verbanden, en hij treedt actief op in diverse kerkelijke en buitenkerkelijke polemieken. Illustratief is het feit dat het citaat waarin hij zich voorstelt als een man van de dorsvloer (*area*) afkomstig is uit een polemisch geschrift tegen de donatistische bisschop Petilianus.

In het betreffende citaat staat de dorsvloer voor de kerk van Christus. De dorsvloer is dus een metafoor die betrekking heeft op de ecclesiologie. Daarnaast heeft deze metafoor bij Augustinus betrekking op de eschatologie. De dorsvloer is bij hem immers onlosmakelijk verbonden met het wannen waarbij koren en kaf worden gescheiden, als symbool voor de toekomstige scheiding in het laatste oordeel.³ Een

---

1. Cf. *c. litt. Pet.* 3,13 Homo sum enim de area Christi, palea si malus, granum si bonus. De context waarin deze woorden functioneren komt verder aan de orde in hoofdstuk 4.

2. Cf. *doctr. chr.* 4,6 Debet igitur diuinarum scripturarum tractator et doctor, defensor rectae fidei ac debellator erroris, et bona docere et mala dedocere atque in hoc opere sermonis conciliare auersos, remissos erigere, nescientibus quod agitur quid expectare debeant intimare. ubi autem beneuolos intentos dociles aut inuenerit aut ipse fecerit, cetera peragenda sunt, sicut postulat causa.

3. Zie ter illustratie de context waarin het citaat uit *c. litt. Pet.* staat: in bijvoorbeeld *c. litt. Pet.* 3,3 schrijft Augustinus over de scheiding van koren en kaf in het eschatologische wannen (*ultima uen-*

onderzoek naar de betekenis van de dorsvloer als metafoor voor de kerk concentreert de aandacht dus op twee belangrijke terreinen van Augustinus' theologie, namelijk zijn visie op de kerk en zijn visie op de toekomst.

Voor de relevantie van een thema is, behalve de intrinsieke waarde ervan, ook van belang hoe vaak het thema verschijnt in de werken van Augustinus. Belangrijk is verder hoe de thematiek functioneert in de verschillende perioden van zijn leven en in de verschillende contexten waarin hij zich beweegt. Wanneer men hiermee rekening houdt, biedt de metafoor van de dorsvloer een aantrekkelijk perspectief. Een eerste inventarisatie door middel van een zoekopdracht met het lemma *area* in *Corpus Augustinianum Gisense (CAG)* maakt meteen duidelijk dat de dorsvloer vaak verschijnt in de werken van Augustinus. De zoekopdracht levert 320 vindplaatsen op, verspreid over 41 niet-homiletische en 75 homiletische teksten. Wanneer deze eerste inventarisatie wordt gecompleteerd met de resultaten van aanvullende zoekopdrachten, dient zich een omvangrijk onderzoeksveld aan van 50 niet-homiletische en 102 homiletische werken.⁴ Bovendien bestrijken deze werken bijna heel de periode waarin Augustinus werkzaam is als presbyter en bisschop van de kerkelijke gemeente in Hippo Regius. Daarbij komt dat de betreffende geschriften in relatie gebracht kunnen worden met de context van de manichese polemieken, de donatistische polemieken, de pelagiaanse polemieken en/of de context van de eigen kerk. Vermeldenswaardig is verder dat de dorsvloer dicht bij de leefwereld van de Noord-Afrikaanse bevolking staat. Afrika wordt immers de korenschuur van de oudheid genoemd. De graanvelden en de dorsvloeren zijn in het dagelijkse leven van de Noord-Afrikanen overal aanwezig.⁵ In de context waarin Augustinus woont en werkt, is de beeldspraak dus uitermate geschikt voor gebruik, zowel voor het gewone volk als voor de geschoolde elite. Kortom, een grondig onderzoek van de beeldspraak van de *area* is in allerlei opzichten veelbelovend. Gezien het belang hiervan voor het Augustinusonderzoek zou een dergelijke studie allang verschenen kunnen zijn, maar dat is niet zo.

1.2 Stand van zaken in het onderzoek

Wanneer Frits van der Meer zijn boek over Augustinus als zielzorger schrijft, verzucht hij: 'Lang niet alles wat over dit onderwerp is verschenen, heb ik gelezen: dat ware

---

tilatio); in *c. litt. Pet.* 3,4 over de toekomstige tijd van het wannen (*tempus uentilationis*); in *c. litt. Pet.* 3,10 over het wel of niet ingaan in de toekomstige korenschuur (*horreum*) van het eeuwige leven. In *c. litt. Pet.* 3,13 gaat het over de wan (*uentilabrum*) van de tong van Petilianus in onderscheid van de eschatologische wan van Christus.

4. Zie onder ('Onderzoeksveld').

5. Zie hierover hoofdstuk 2.

een zee uitdrinken.⁶ Sindsdien is de interesse in Augustinus alleen maar toegenomen, met als vanzelfsprekend resultaat een toenemende hoeveelheid nieuwe literatuur. In de databank van het *Zentrum für Augustinus-Forschung* te Würzburg zijn ruim 32.600 titels traceerbaar en op de bijbehorende website (www.augustinus.de) wordt het aantal wereldwijd verschenen publicaties over Augustinus geschat op ongeveer 50.000.⁷ Slechts een zeer beperkt deel hiervan heeft betrekking op de betekenis van de dorsvloer bij Augustinus. Ondertussen is al geconstateerd dat deze metafoor zowel betrekking heeft op de ecclesiologie als op de eschatologie. Daarom worden in het onderstaande overzicht eerst de belangrijkste ecclesiologische studies van anderen over Augustinus besproken, en vervolgens de belangrijkste eschatologische studies. Als vanzelfsprekend gaat het daarbij om publicaties die relevant zijn met het oog op de thematiek van de dorsvloer.

In 1858 verschijnt een interessante kerkhistorische studie van Ferdinand Ribbeck over de donatistische strijd.⁸ Enkele malen wordt hierin de dorsvloer genoemd als metafoor voor de *permixtio* van de kerk (conform Matth. 3,12/Luk. 3,17), veelal in een citaat van Augustinus. Ribbeck maakt zelfs melding van een tekst over de dorsvloer van Gideon (Richt. 6,36-40).⁹ Toch werkt hij de metafoor van de dorsvloer nergens grondig uit. Bovendien heeft hij meer oog voor de metafoor van de akker (Matth. 13,24-30 en 36-43) dan voor de betekenis van de dorsvloer.¹⁰

6. Cf. F. van der Meer, *Augustinus de zielzorger. Een studie over de praktijk van een kerkvader*, Utrecht 1949 (heruitgave Kampen 2008), p. 32.

7. Genoemde getallen zijn afkomstig van de website van *Zentrum für Augustinus-Forschung*: www.augustinus.de (geraadpleegd 4-12-2019).

8. F. Ribbeck, *Donatus und Augustinus oder der erste entscheidende Kampf zwischen Separatismus und Kirche. Ein kirchenhistorischer Versuch*, Elberfeld 1858. Illustratief voor de grondigheid waarmee Ribbeck te werk gaat, is het feit dat hij zich bij de bespreking van de *collatio Carthagenensis* in 411 AD niet baseert op de weergave van Augustinus in *breuic.* en in *c. Don.*, maar op de geautoriseerde notulen (*gesta collationis Carthagenensis*). Dit valt vooral op gezien de klacht van M. Tilley dat onbevooroordeelde bronnen in het onderzoek van het donatisme vaak worden genegeerd: 'For example, nearly all scholars ignored the official stenographic record of the Conference of Carthage in 411, a government-sponsored meeting to resolve Catholic-Donatist issues.' Zie M.A. Tilley, *The Bible in Christian North Africa. The Donatist World*, Minneapolis 1997, p. 2. Blijkbaar heeft de Engelssprekende Tilley de Duitstalige Ribbeck niet gelezen.

9. Cf. Ribbeck, p. 409; het betreft een passage in *cath. fr.* 10. Overigens merkt Ribbeck ten onrechte op dat de betreffende allegorische exegese van Augustinus *eine höchst originelle* is, zie hierover hoofdstuk 2.

10. De *area* wordt door Ribbeck genoemd op p. 366, 485-486, 490, 576, 587 en 658-659. Zijn gerichtheid op de metafoor van de akker (*ager*) blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij in zijn bespreking van *c. litt. Pet.* wel de *ager* vermeldt, maar voorbijgaat aan de betekenis van de *area*. Ook aan het einde van zijn boek noemt Ribbeck de gelijkenis van de akker en niet de dorsvloer als 'de' Bijbelse metafoor tegen afscheiding, zie Ribbeck, p. 660.

Thomas Specht publiceert in 1892 een dogmenhistorische verhandeling over de ecclesiologie van Augustinus.¹¹ In het kader van de gemengde gestalte (*permixtio*) van de kerk attendeert Specht op de voorliefde van Augustinus voor de Bijbelse beeldspraak van de akker met onkruid en tarwe, de dorsvloer met koren en kaf, het visnet met goede en slechte vis, het bruiloftsmaal met een gast zonder bruiloftskleed, en de kudde met schapen en bokken. Verder noemt hij de lelie tussen de doornen en het visioen van Ez. 9,4.¹² Evenals Ribbeck maakt Specht kort melding van de dorsvloer van Gideon, al spreekt hij merkwaardigerwijs niet over de dorsvloer maar alleen over het wollen vlies (*Wollenvliess*) van Gideon.¹³ De dorsvloer wordt door Specht dus wel genoemd, maar van een systematisch onderzoek naar de betekenis van deze metafoor is geen sprake.

Meer dan zijn voorgangers is Fritz Hofmann gericht op de ontwikkeling in het ecclesiologische denken van Augustinus.¹⁴ Hij signaleert dat de *area* al in het vroege anti-manichese geschrift *mor.* verschijnt als metafoor voor de kerk als gemengd lichaam (*corpus permixtum*). Toch heeft Hofmann geen oog voor de betekenis van de *area* in de manichese polemieken.¹⁵ Wel plaatst hij de beeldspraak in het kader van de donatistische strijd. Hij bespreekt deze in combinatie met andere Bijbelse beelden, namelijk het visnet, de akker, de kudde, het bruiloftsmaal, verder het huis met goede en slechte vaten, en de ark met reine en onreine dieren. Hofmann wijst erop dat Augustinus door middel van de genoemde gelijkenissen wil communiceren dat de kerkelijke *permixtio* tijdelijk van aard is en dat de gemengde gestalte van de kerk in contrast staat met haar toekomstige zuiverheid.¹⁶

Wanneer Maurice Pontet ingaat op de ecclesiologie bij Augustinus geeft hij aandacht aan de gemengde gestalte van de kerk. Hij plaatst deze *permixtio* in een eschatologisch perspectief: ‘jusqu’ à la fin du monde’. Daarbij noemt hij vooral de gelijkenis van de akker. De gelijkenis van de dorsvloer moet genoeg nemen met

11. T. Specht, *Die Lehre von der Kirche nach dem h. Augustin*, Paderborn 1892. Als beelden voor de kerk noemt Specht o.a. het huis, de tempel, de stad, de kudde, de wijnstok, de maan, de bruid en het lichaam van Christus, de ark van Noach, Jeruzalem, het gewaad van Christus, het vat met (on)reine dieren, de tweeërlei visvangst; verder noemt hij Bijbelse personen als typen van de kerk, zoals Eva, Abel en Kain, Abraham, Sara, Maria en Petrus; zie Specht, p. 3-26.

12. Cf. Specht, p. 22 en 65-84.

13. Cf. Specht, p. 17.

14. F. Hofmann, *Der Kirchenbegriff des hl. Augustinus in seinen Grundlagen und in seiner Entwicklung*, München 1933.

15. Cf. Hofmann, p. 68-69; zie ook p. 74-75. Overigens presenteert Hofmann hier de *area* als equivalente metafoor van de *ager*, waarbij hij voorbij gaat aan het genuanceerde betekenisverschil zoals dat al in *mor.* 1,76 aanwijsbaar is, zie hoofdstuk 4.

16. Cf. Hofmann, p. 233-234 en 243-247.

een vermelding in de noten.¹⁷ Geoffrey Grimshaw Willis refereert eveneens aan de gemengde gestalte van de kerk bij Augustinus, vooral in de context van de donatistische polemiek. In dit verband noemt hij wel de gelijkenis van het onkruid tussen de tarwe, maar gaat hij geheel voorbij aan de dorsvloer met koren en kaf.¹⁸ Stanislaus J. Grabowski geeft meer aandacht aan diverse Bijbelse beelden voor de *permixtio* van de kerk bij Augustinus.¹⁹ Hij noemt bijvoorbeeld de ark van Noach, de lelie tussen de dorens, de akker, het visnet, de kudde, en vooral de twee steden, maar heeft nauwelijks aandacht voor de metafoor van de dorsvloer.²⁰ Ook John Norman Davidson Kelly geeft in zijn vroegchristelijke dogmenhistorische studie aandacht aan de zichtbare gestalte van de kerk bij Augustinus als een *corpus permixtum* in onderscheid van haar eschatologische gezuiverde gestalte. Maar hij refereert hierbij alleen aan de gelijkenis van de akker en niet aan de dorsvloer.²¹ Van Denis Faul verschijnt in 1966 een artikel over de visie van Augustinus op de aanwezigheid van zondaars in de kerk.²² Faul noemt in dit verband de ark van Noach, de lelie tussen de dorens en de dorsvloer als belangrijke Bijbelse metaforen voor de *permixtio* van de kerk, waarbij hij de eschatologische dimensie van de dorsvloer expliciet benoemt.²³ Wanneer hij

-
17. M. Pontet, *L'Exégèse de saint Augustin prédicateur*, Paris 1946. Zie inzake de *permixtio* van de kerk in eschatologisch perspectief Pontet, p. 460-461.
  18. Zie G.G. Willis, *Saint Augustine and the Donatist Controversy*, London 1950. Met name hoofdstuk 4 is gewijd aan Augustinus' kerkleer, zie Willis, p. 93-126. Zie inzake de kerk als *corpus permixtum* vooral p. 117-118 en 120-123.
  19. S.J. Grabowski, *The Church. An Introduction to the Theology of St. Augustine*, St. Louis-London 1957.
  20. Zie Grabowski, p. 480-498. Illustratief wat betreft zijn grote interesse voor de metafoor van de twee steden is dat hij van de genoemde pagina's p. 484-490 hieraan wijdt. Illustratief wat betreft zijn geringe interesse voor de metafoor van de dorsvloer is niet alleen dat hij hieraan nog geen halve pagina wijdt, maar vooral dat hij inzake Matth. 3,12 spreekt over de kerk als een akker (*field*) waar koren en kaf groeien, terwijl het in Matth. 3,12 gaat over een dorsvloer (*threshingfloor*) waar koren en kaf worden gedorst, zie Grabowski p. 481-482.
  21. Cf. J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, New York-St. Louis-London 1978 (vijfde herziene uitgave; eerste uitgave 1960), p. 401-421. Inzake Augustinus zie Kelly, p. 412-417. Volgens Kelly benadrukt Augustinus op grond van de Schrift dat de kerk als historisch instituut een gemengd lichaam van goede en slechte mensen is, en dat deze gemengde gestalte blijft bestaan tot de scheiding in het laatste oordeel. Daarbij maakt Augustinus volgens hem zorgvuldig onderscheid tussen de kerk in haar zichtbare gedaante (*outward/empirical/visible Church*) en de ware of onzichtbare kerk (*essential/invisible Church*) die bestaat uit de ware gelovigen ofwel de *boni qui proprie sunt corpus Christi* die deel uitmaken van de *inuisibilis caritatis compages* (the invisible union of love), zie Kelly, p. 412-417, met name p. 415-416.
  22. D. Faul, 'Sinners in the Holy Church. A Problem in the Ecclesiology of St. Augustine' in: *StPatr* 9 (1966), p. 404-415.
  23. Faul schrijft: 'And many times he refers to the wheat and chaff intermingled now but waiting for the winning. This idea of inclusion until the Judgement even though the number of the Predestined is already known to God, this idea was constantly in the mind of Augustine ...'. Vervolgens

specifieker ingaat op de vraag of zondaars werkelijk bij de kerk behoren, noemt hij andere metaforen zoals de reine duif, de tempel van God, de besloten hof, en in het bijzonder de kerk als de reine bruid van Christus.²⁴

Vermeldenswaard zijn ook de inleiding en aantekeningen van Yves M.-J. Congar bij de uitgave van de anti-donatistische geschriften van Augustinus (*BA* 28). Congar beschrijft het ontstaan en de historische achtergronden van het donatistische schisma. In dit verband gaat hij kort in op de Schriftgegevens waarmee Augustinus tegenover de donatisten de *permixtio* van de kerk beargumenteert. Hij noemt de beeldspraak van de akker, de dorsvloer en het visnet, zonder deze verder uit te werken.²⁵ Van Congar verschijnt ook een hoofdstuk over Augustinus' ecclesiologie in *Handbuch der Dogmengeschichte*. Hierin wordt de *permixtio* van de kerk benoemd, overigens vooral gerelateerd aan de metafoer van de akker, evenals het onderscheid tussen de kerk in haar huidige gestalte (*ecclesia qualis nunc est*) en haar eschatologische gestalte (*ecclesia qualis futura est*).²⁶ In dezelfde jaren schrijft Walter Simonis over de gemengde gestalte van de kerk bij Augustinus: 'Solange nicht die Bösen von den Guten getrennt worden sind, ist die Kirche eben eine gemischte Gesellschaft ...' In dit verband noemt hij de dorsvloer alleen in een opsomming van enkele beelden die Augustinus gebruikt, zonder dieper hierop in te gaan.²⁷ Van Robert F. Evans verschijnt in het begin van de jaren 70 een patristische studie over de eenheid en de heiligheid van de kerk waarin Augustinus als vanzelfsprekend prominent aanwezig is.²⁸ Evans gaat kort in op de kerk als een gemengd lichaam (*mixed body*), maar besteedt geen aandacht aan de dorsvloer.²⁹

In zijn ecclesiologische studie bespreekt Pasquale Borgomeo verschillende aspecten van de kerk bij Augustinus. Hij concentreert zich op de kerk in haar huidige gestalte (*qualis est in isto tempore*) en baseert zich daarbij op de homiletische wer-

---

signaleert hij hetzelfde patroon in de metaforen van de akker en het visnet, cf. Faul, p. 408-409.

24. Cf. Faul, p. 409-415. Inzake de kerk als de bruid van Christus refereert Faul aan Ef. 5,27: *ecclesia sine macula et ruga*.

25. Cf. Y.M.-J. Congar, 'Introduction' in: *BA* 28 (1963), p. 7-133, inzake de drie metaforen p. 85-86.

26. Y.M.-J. Congar, *Die Lehre von der Kirche von Augustinus bis zum Abendländischen Schisma* (in: *Handbuch der Dogmengeschichte*, Bd. III), Freiburg-Basel-Wien 1971, p. 1-10.

27. Cf. W. Simonis, *Ecclesia visibilis et invisibilis. Untersuchungen zur Ekklesiologie und Sakramentenlehre in der afrikanischen Tradition von Cyprian bis Augustinus*, Frankfurt am Main 1970. Simonis gaat op p. 84-90 expliciet in op de *ecclesia mixta* volgens Augustinus. Het citaat is te vinden op p. 87.

28. R.F. Evans, *One and Holy. The Church in Latin Patristic Thought*, Eugene 1972 (reprint London 2010).

29. Het is opmerkelijk dat Evans geheel voorbijgaat aan de betekenis van de dorsvloer (koren en kaf), gezien de grote betekenis die deze heeft bij Augustinus. Dit valt vooral op omdat hij wel zijdelings ingaat op de gelijkenis van de akker (tarwe en onkruid) en daarbij het visnet (goede en slechte vis) en de kudde (schapen en bokken) noemt, zie Evans, p. 77 en 83-85.

ken van Augustinus.³⁰ Wanneer hij de gemengde gestalte van de kerk thematiseert, bespreekt hij de metafoor van de dorsvloer samen met de akker en het visnet als de drie parabels van het Koninkrijk.³¹ Hij stelt dat deze drie significant vaker voorkomen in de preken dan de doorgaans bekendere metaforen van de twee steden en het lichaam van Christus. Bovendien attendeert hij op de bijzondere betekenis van de dorsvloer: ‘La parabole qui est, entre toutes, la plus exploitée dans la prédication d’ Augustin.’³² Nadrukkelijk plaatst Borgomeo de *permixtio* van koren en kaf in het kader van het nog niet (*nondum*) van de toekomstige scheiding. Ook gaat hij kort in op de betekenis van het dorsproces waarin het onderscheid van koren en kaf zich al aftekent, de noodzaak van verdragen in plaats van afscheiden, en de verwachting van het eschatologische wannen bij de tweede komst van Christus.³³ De focus van Borgomeo op de kerk in de tegenwoordige tijd impliceert dat in zijn onderzoek de betekenis van de dorsvloer inzake verschillende heilshistorische bedelingen niet wordt uitgewerkt. Een andere eenzijdigheid ligt in Borgomeo’s methodische beperking tot de homiletische werken, waardoor de vele gegevens in de niet-homiletische geschriften buiten beeld blijven.

Van de hand van Emilien Lamirande verschijnt in 1972 een artikel over de *collatio Carthaginensis* van het jaar 411.³⁴ Hij maakt melding van de akker, de dorsvloer en het visnet als de drie metaforen die door Augustinus *cum suis* tijdens de rechtszittingen worden aangevoerd inzake de gemengde gestalte van de kerk.³⁵ In zijn weergave van de gang van zaken gaat hij voorbij aan de belangrijke rol die de *area* tijdens dit juridische proces speelt als theologische metafoor.³⁶ Een jaar later vraagt James S. Alexander wel uitdrukkelijk aandacht voor de betekenis van de dorsvloer

30. Cf. P. Borgomeo, *L’Église de ce temps dans la prédication de saint Augustin*, Paris 1972.

31. Cf. Borgomeo, p. 315; zie verder p. 307-324, en inzake de dorsvloer p. 315-322.

32. Cf. Borgomeo, p. 299 en 307. Wat betreft de metafoor van de twee steden merkt Borgomeo op dat het beeld vaak wordt vertekend vanwege een eenzijdige concentratie op *ciu*, waarin de twee steden centraal staan, zie Borgomeo, p. 299.

33. Cf. Borgomeo, p. 315-322. Wanneer hij elders in zijn studie ingaat op de noties van verdraagzaamheid en volharding verwijst hij opnieuw herhaaldelijk naar de *area*, zie p. 359-368.

34. E. Lamirande, ‘Augustine and the Discussion on the Sinners in the Church at the Conference of Carthage (411)’ in: *AugStud* 3 (1972), p. 97-112.

35. Cf. Lamirande, p. 100. Overigens wordt dit drietal later aangevuld met de beeldspraak van de kudde, zie Lamirande, p. 105.

36. In zijn artikel maakt Lamirande geen helder onderscheid tussen de metaforen van de *area* en de *ager*. Hij vertaalt *area* als *field* in plaats van *threshing floor* (p. 107), terwijl de discussie die dan wordt gevoerd gaat over de vraag of de *ager* (en niet de *area*) verwijst naar de wereld of de wereldwijde kerk. In deze discussie over de betekenis van de *ager* gebruikt Augustinus de *area* om de donatistische kritiek op de katholieke exegese van de *ager* te pareren. Zie onder (de *area* als de Bijbelse kroongetuige).

in het twistgesprek tijdens de Carthaagse rechtszittingen.³⁷ In zijn artikel stelt hij zich kritisch op ten opzichte van de weergave van Emeritus' woorden in de geautoriseerde stenografische verslagen (*gesta*) en in de verslaglegging van Augustinus in *breuic* en *c. Don.* Al is zijn artikel (inclusief de reactie hierop van Adalbert de Vogüé) interessant, Alexander beperkt zich tot zijn kritiek inzake de verslaglegging, en gaat voorbij aan de relevantie van de metafoer an sich tijdens de twistgesprekken.³⁸

Tien jaar later publiceert Caroline E. Straw een bijdrage over Augustinus' exegetische van de gelijkenissen van de akker en de dorsvloer.³⁹ Zij signaleert terecht dat de genoemde parabels niet alleen van grote betekenis zijn in de donatistische strijd, maar ook daarbuiten.⁴⁰ Toch houdt zij in haar artikel nauwelijks rekening met de verschillende contexten waarin de dorsvloer functioneert.⁴¹ Wel schept zij een scherp contrast tussen Augustinus als theoloog en Augustinus als prediker, *in casu* zijn niet-homiletische en homiletische werken. Volgens haar is Augustinus als theoloog de man van het *sola gratia*, inclusief de leer van de predestinatie, en is Augustinus als prediker en pastor de man die genuanceerder denkt. Deze pastorale Augustinus doet volgens Straw zoveel recht aan de menselijke verantwoordelijkheid dat zijn woorden zelfs pelagiaans kunnen klinken.⁴² In haar artikel noemt zij enkele voor-

37. J.S. Alexander, 'A Note on the Interpretation of the Parable of the Threshing Floor at the Conference of Carthage of A.D. 411' in: *JThS* 24 (1973), p. 512-519.

38. Volgens Alexander staan de woorden van Emeritus niet volledig in de officiële *gesta* en geeft Augustinus in zijn eigen weergaven de woorden van zijn opponent Emeritus op tendentieuze wijze weer. Zijn artikel heeft een kritische reactie van Adalbert de Vogüé uitgelokt, zie A. de Vogüé, 'Bulletin Augustinien pour 1973' in: *REAug* 20 (1974), p. 366-368. Zie inzake de relevantie van de *area* tijdens de *collatio* ook hoofdstuk 2 (de herkomst van de *area* als metafoer) en hoofdstuk 3 (de *area* als de Bijbelse kroongetuige).

39. C.E. Straw, 'Augustine as Pastoral Theologian: The Exegesis of the Parables of the Field and Threshing Floor' in: *AugStud* 14 (1983), p. 129-151.

40. In dit verband schrijft Straw dat Augustinus de genoemde parabels al gebruikt in 392 AD. Het genoemde jaartal roept vragen op. De enige geschriften waarvan geldt dat (a) de dorsvloer hierin verschijnt en (b) dat zij in of rond het jaar 392 gedateerd worden (*ep.* 23 en *ps. c. Don.*) zijn immers juist van betekenis in de context van de donatistische strijd. Wat betreft de relevantie van de metaforen in de vroege jaren van Augustinus had Straw bijvoorbeeld kunnen wijzen op *mor.* (387 AD) en de context van de manichese polemiek, maar dat doet zij niet.

41. Opmerkelijk is dat zij de beeldtaal van koren en kaf op de dorsvloer ook betreft op de individuele gelovige. Zij schrijft: 'There is wheat and chaff in every man, and man must burn the chaff of the old man', zie Straw, p. 147. Hierbij verwijst zij naar *c. litt. Pet.* 3,11. Op zich is de gedachte van de gelovige als 'tweemens' wel bekend bij Augustinus, maar hiervoor maakt hij geen gebruik van de metafoer van de dorsvloer. Dat doet hij evenmin in de tekst waarop Straw zich baseert. In *c. litt. Pet.* 3,10-13 gaat het wel over koren en kaf op de dorsvloer, maar dan als metafoer voor de *permixtio* van de kerk, niet van de individuele gelovige.

42. Cf. o.a. Straw, p. 130-131 en 146. In het begin van haar artikel schrijft zij bijvoorbeeld: 'But Augustine the theologian is balanced by Augustine the preacher', zie Straw, p. 130.

beelden uit de preken van de kerkvader om aan te tonen dat de dorsvloer daar op een niet-deterministische wijze functioneert, en dat de kerkvader ondubbelzinnig een paraenetisch beroep doet op de verantwoordelijkheid van de mens. Het ligt in de lijn van de verwachting dat Straw de betreffende resultaten zou vergelijken met de niet-homiletische teksten waarin de dorsvloer functioneert. Op deze wijze zou zij immers het door haar veronderstelde verschil tussen Augustinus als theoloog en als prediker kunnen toetsen. Een dergelijke vergelijking wordt door Straw echter niet gemaakt. De niet-homiletische werken waarop zij zich baseert, zijn *gr. et lib. arb.* en *perseu.*, twee geschriften van Augustinus die niet alleen van zeer late datum zijn, maar waarin bovendien de metaforen waarover zij schrijft niet functioneren.⁴³ Daarom blijft de vraag of er werkelijk sprake is van een essentieel verschil tussen de homiletische en de niet-homiletische werken. Deze vraag kan alleen worden beantwoord wanneer beide categorieën op een systematische wijze met elkaar worden vergeleken, iets wat nog niet is gebeurd wat betreft de dorsvloer. Nog afgezien daarvan moet worden opgemerkt dat Straw evenmin als bijvoorbeeld Borgomeo rekening houdt met de chronologie van de homiletische werken waarop zij zich baseert, en dat zij geen rekenschap geeft van de bijbehorende problematiek.⁴⁴

De dissertatie van Suzanne Poque over de symbolische taal in de preken van Augustinus doet enigszins denken aan Borgomeo, maar zij richt zich op een breder terrein dan alleen de kerk in de tegenwoordige tijd.⁴⁵ Poque concentreert zich op beelden die het dagelijkse levensritme raken (*images du régime diurne*). In de praktijk betekent dit dat zij veel verschillende metaforen bespreekt, waaronder de dorsvloer.⁴⁶ De opzet van haar onderzoek brengt met zich mee dat zij wel veel informatie biedt, maar geen diepgravende analyse van de afzonderlijke gelijkenissen. Inzake de dorsvloer maakt Poque richting Borgomeo het verwijt dat hij deze eenzijdig heeft gepresenteerd als een parabel voor de kerk in de tegenwoordige tijd, zonder zich te interesseren voor de eschatologische lading ervan.⁴⁷ Zelf beschrijft zij de

43. In aanvulling hierop kan de bovengenoemde verwijzing naar *c. litt. Pet.* worden genoemd, maar deze verwijzing functioneert bij Straw alleen om een extra betekenis van de *area* te bewijzen die hiermee overigens niet bewezen kan worden, zie boven.

44. Zie onder wat betreft de problematiek van de chronologie van de homiletische werken van Augustinus.

45. S. Poque, *Le langage symbolique dans la prédication d'Augustin d'Hippone. Images héroïques*, Paris 1984.

46. Cf. Poque, *Le langage symbolique* 1, p. 151-157.

47. Cf. Poque, *Le langage symbolique* 1, p. 151-152 en *Le langage symbolique* 2, p. 103 (note 3). In de genoemde noot schrijft Poque zelfs: 'Mais l' auteur de l' *Église de ce temps* ... n' avait pas à s' intéresser au vantage eschatologique, et, de ce fait, il n' a guère étudié l' image.' Het is de vraag of Poque hiermee recht doet aan Borgomeo. Van hem kan immers wel worden gezegd dat hij de dorsvloer vooral ziet vanuit het perspectief van de tegenwoordige tijd, wat begrijpelijk is gezien

dorsvloer vanuit het perspectief van het wannen (*uentilatio*), waarbij het wannen symbool staat voor het laatste oordeel.⁴⁸ In haar beschrijving maakt zij inzichtelijk dat de eschatologische dimensie voor Augustinus onlosmakelijk is verbonden met de metafoer van de dorsvloer. Ondertussen is het de vraag of zij niet in de tegenovergestelde eenzijdigheid vervalt, vergeleken met Borgomeo. Al vraagt zij terecht aandacht voor de eschatologische lading van de dorsvloer, in haar analyse heeft zij weinig oog voor de wijze waarop de metafoer functioneert met betrekking tot de kerk in de tegenwoordige tijd. Daarbij komt dat zij zich, evenals Borgomeo, beperkt tot de homiletische werken van Augustinus. Bovendien blijven ook in haar studie essentiële vragen over de chronologie van de preken en een eventuele ontwikkeling in het denken van de kerkvader onbesproken.

In 1990 verschijnt het proefschrift van Amy G. Oden over dominante beelden voor de kerk in de *Enarrationes in Psalmos* van Augustinus.⁴⁹ In haar studie wil Oden onder andere aantonen dat de zichtbare gestalte van de kerk wezenlijk is voor de ecclesiologie van Augustinus. Volgens haar wordt in veel ecclesiologische studies over Augustinus eenzijdig de nadruk gelegd op de onzichtbare kerk.⁵⁰ Maar hiermee doet zij geen recht aan bijvoorbeeld de bovengenoemde dogmenhistorische studie van Kelly. Ook gaat zij voorbij aan de woorden die Joseph Ratzinger in zijn dissertatie al heeft gewijd aan de betekenis van de zichtbare kerk bij Augustinus.⁵¹ Wel refereert zij aan Willis, Grabowski en Evans. Van hen kan worden gezegd dat zij vooral schrijven over de betekenis van de onzichtbare kerk, vooral in de latere werken van Augustinus (met name *ciu.*). Toch vragen zij ook expliciet aandacht voor de betekenis van de zichtbare kerk, ofwel de kerk als *corpus permixtum*. Kortom, het verwijt dat zij zich eenzijdig hebben geconcentreerd op de onzichtbare gestalte van

---

de focus van zijn studie. Toch benoemt hij de eschatologische lading van de metafoer expliciet, zie boven.

48. Illustratief is zowel dat zij de dorsvloer bespreekt in het hoofdstuk over beelden die scheiding uitdrukken (*images de discrimination*) als dat zij de dorsvloer bespreekt in een paragraaf met het opschrift *uentilabrum* in plaats van *area*, zie Poque, p. 151.
49. A.G. Oden, *Dominant Images for the Church in Augustine's 'Enarrationes in Psalmos': A Study in Augustine's Ecclesiology*, Michigan 1994 (Dissertation University of Oklahoma 1990). Als beelden voor de kerk beschrijft zij het lichaam, de bruid, de maagd, de moeder, het wannen, het vissen en de pelgrimage, waarbij zij expliciet aandacht vraagt voor vrouwelijke beelden in de psalmenpreken.
50. Cf. Oden, p. 2-7.
51. Cf. J. Ratzinger, *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche. Die Dissertation und weitere Studien zu Augustinus und zur Theologie der Kirchenväter*, Freiburg-Basel-Wien 2011 (dissertatie 1954). Ratzinger schrijft o.a.: 'Heute jedoch wissen wir, dass es für Augustin keinen Zugang zur *ecclesia vera et invisibilis* gab als allein über die *visibilis ecclesia catholica*, zie J. Ratzinger, *Volk und Haus Gottes*, p. 443. Overigens blijft de *area* in deze ecclesiologische studie buiten beeld.

de kerk behoeft tenminste nuancering.⁵² Wat betreft de dorsvloer wijst Oden op de betekenis van de beeldspraak voor de kerk in haar huidige en haar eschatologische gestalte. Zij benoemt de spanning tussen het ‘reeds’ en het ‘nog niet’, en benadrukt de eschatologische betekenis van de dorsvloer.⁵³ Veelzeggend is dat zij, evenals Poque, niet spreekt over de metafoor van de dorsvloer maar van het wannen, en dat zij de beeldspraak vooral betreft op de toekomstige scheiding van koren en kaf.⁵⁴ Omdat Oden haar onderzoeksveld beperkt tot de *Enarrationes* blijven vele homiletische en alle niet-homiletische werken buiten beeld. Bovendien blijven de vragen inzake de chronologie onbesproken.⁵⁵

Tarsicus J. van Bavel thematiseert in zijn bijdrage over de kerk in *AthAg* ook de

-
52. Zie boven inzake Willis, Grabowski en Evans. Illustratief is het feit dat Grabowski anderen verwijt wat Oden hem verwijt. Volgens Grabowski zijn het de reformatoren die in hun ecclesiologie eenzijdig aandacht hebben voor de onzichtbare gestalte van de kerk. In dit verband noemt Grabowski zelf het aspect van de onzichtbare kerk wel *the noblest part* van Augustinus’ ecclesiologische concept, maar stelt hij tevens dat het zichtbare aspect van de kerk essentieel is voor Augustinus, zie Grabowski, p. 175. Overigens doet Grabowski in dit verband geen recht aan de ecclesiologie van de reformatoren. Ter illustratie volstaat in dit verband een verwijzing naar een karakteristiek belijdenisgeschrift uit de vroege Reformatie (1561 AD), de *Nederlandse Geloofsbelijdenis (Confessio Belgica)*. Hierin worden twee artikelen gewijd aan de kerk. In artikel 27 wordt de katholieke kerk vereenzelvigd met alle ware gelovigen van alle tijden en plaatsen, dus de onzichtbare kerk. Maar in artikel 28 gaat het expliciet over de noodzaak om zich te voegen bij de zichtbare kerk en zich te onderwerpen aan haar onderwijzing en tucht. Zie bijvoorbeeld J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, Amsterdam 1940, p. 112-117.
53. Zie inzake de dorsvloer Oden, p. 188-219, vooral p. 203-219; zie ook p. 234-250. Wat betreft het ‘reeds’ en het ‘nog niet’ schrijft Oden: ‘Therefore, the church lives a tension-filled existence, an in-between existence of already and not yet.’ Zie Oden, p. 248.
54. Oden schrijft bijvoorbeeld: ‘The winnowing/fishing images detail in concrete, descriptive terms the final separation of true and false Christians necessitated but unresolved by the body image’, zie Oden, p. 191. Overigens valt het op dat Oden de metaforen van de *ager* en de *area* niet helder onderscheidt. Zij schrijft bijvoorbeeld: ‘The image of wheat and tares separated on the threshing floor through the winnowing process is vivid in Augustine’s preaching’, zie Oden, p. 240. Ook spreekt zij over ‘the church as the wheat and tares together on the threshing floor’, zie Oden, p. 246. Hier vermengt zij twee beelden voor de *permixtio* (de *area* volgens Matth. 3,12/Luk. 3,17 en de *ager* volgens Matth. 13,24-30 en 36-43) die bij Augustinus consequent worden onderscheiden.
55. In haar overzicht vermeldt Oden slechts 15 *enarrationes* waarin de metafoor van het wannen functioneert. Wat betreft de chronologie concludeert zij op basis van de door haar vermelde *enarrationes* en de door haar vermelde dateringen dat de metafoor vooral voorkomt in de psalmenpreken na 410 AD. Maar wie de datering van de niet vermelde vindplaatsen van de *area* erbij betreft, kan dat moeilijk meer zeggen, nog afgezien van het feit dat veel van de door Oden vermelde dateringen onzeker, omstreden of onjuist zijn. Ter illustratie: Voor *en. Ps.* 30,2,2 en 30,2,3 vermeldt Oden het jaar 392, terwijl deze doorgaans worden gedateerd tussen 411 en 415 AD; voor *en. Ps.* 126 en 128 vermeldt zij het jaar 412, terwijl deze doorgaans worden gedateerd tussen 12-2-405 en juni 411 AD. Zie voor de dateringen van Oden p. 278 van haar dissertatie; zie onder voor een overzicht van de gangbare dateringen van de genoemde werken.

gemengde gestalte van de kerk (*the mixed church*). In een opsomming van meerdere vergelijkingen wordt de dorsvloer genoemd, samen met het visnet en het onkruid tussen de tarwe.⁵⁶ Uitvoeriger over de kerk is het artikel van Emilien Lamirande in *AL*.⁵⁷ Wat betreft de *permixtio* bevestigt Lamirande het gebruikelijke beeld, namelijk dat Augustinus dit concept heeft ontwikkeld in confrontatie met de donatisten. De betekenis van de *permixtio* in de manichese polemieek blijft daarbij buiten beeld.⁵⁸ Evenals anderen benoemt Lamirande de eschatologische lading die de ecclesiologische voorstellingen van Augustinus kunnen hebben, vooral inzake het contrast tussen de kerk in haar huidige en haar eschatologische gestalte.⁵⁹ In een aanvullend artikel gaat Lamirande expliciet in op de ecclesiologische beeldtaal bij Augustinus.⁶⁰ Wat betreft de oudtestamentische beelden noemt hij in het voorbijgaan de dorsvloer van Gideon, al spreekt hij evenals Specht niet over de dorsvloer maar over de vacht van Gideon (*la toison de Gédéon*).⁶¹ Wanneer de nieuwtestamentische gelijkenissen de revue passeren, worden de volgende genoemd inzake de gemengde gestalte van de kerk: de tweeërlei visvangst, de akker met onkruid en tarwe, de dorsvloer met koren en kaf, en de kudde met schapen en bokken. Bij de dorsvloer benoemt Lamirande de eschatologische dimensie expliciet: ‘L’ aire représente l’ Église et la séparation du froment et de la paille signifie la séparation des bons des mauvais à la fin des temps.’⁶² Toch blijft de specifieke relevantie van de beeldspraak buiten beeld. Ook wordt de beeldspraak niet nader uitgediept, laat staan in relatie tot de verschillende genres en contexten waarin deze functioneert.

56. T.J. van Bavel, ‘Church’ in: *AthAg* (1999), p. 169-176.

57. E. Lamirande, ‘Ecclesia’ in: *AL* 2 (1996-2002), p. 687-720; zie ook E. Lamirande, ‘Corpus permixtum’ in: *AL* 2 (1996-2002), p. 21-22. Zie ook D. Lau, ‘Frumentum’ in: *AL* 3 (2004-2010), p. 75-79.

58. Cf. Lamirande, ‘Ecclesia’, p. 688: ‘Dès avant 400, l’ affrontement avec les donatistes l’ oblige à développer un concept d’ Eglise qui tienne compte de la présence des pécheurs, suggérant des degrés d’ appartenance et distinguant entre *societas sanctorum* et *communio sacramentorum*, mais aussi entre l’ *ecclesia nunc* et l’ *ecclesia tunc*.’

59. Cf. Lamirande, ‘Ecclesia’, o.a. p. 699-700 en 716-717.

60. Cf. E. Lamirande, ‘Ecclesiae figurae’ in: *AL* 2 (1996-2002), p. 721-732. Lamirande noemt diverse mannen en vrouwen uit de Heilige Schrift die bij Augustinus symbool kunnen staan voor de kerk. Wat betreft de oudtestamentische beelden noemt hij o.a. de ark van Noach, de berg Sion, de bruid, de verzegelde fontein, de lelie tussen de doornen, en de duif.

61. Bij Augustinus staat niet de vacht maar de dorsvloer symbool voor de kerk, zie hoofdstuk 3 (de dorsvloer van Gideon).

62. Cf. Lamirande, ‘Ecclesiae figurae’, p. 728; overigens spreekt Lamirande evenals Poque en Oden over de parabool van het wannen (*la parabole du vannage*) wanneer hij de parabool van de dorsvloer bedoelt.

In *AH* (2007) schrijft Pamela Bright over de ecclesiologie van Augustinus.⁶³ Volgens haar doet de *permixtio* van de kerk in het ecclesiologische denken van de kerkvader geen afbreuk aan de heiligheid van de kerk, omdat de kerk bij hem functioneert als een plaats van vergeving, bekering en geestelijke groei. Verder wijst zij op de eschatologische dimensie van zijn ecclesiologie. Daarbij geeft zij alleen aandacht aan de metafoor van de akker (*ager*), niet aan de dorsvloer (*area*).⁶⁴ De tegenwoordige gemengde en de toekomstige gezuiverde gestalte van de kerk worden in *A Companion to Augustinus* benoemd door Alexander Evers. Maar ook in zijn artikel over de kerkvisie van Augustinus wordt de metafoor van de *area* niet besproken.⁶⁵ Hetzelfde kan worden gezegd van de ecclesiologische studie van Bram van de Beek. Hij merkt wel op dat de *permixtio* van de kerk bij Augustinus Bijbels gezien sterke papieren heeft. Maar hij beperkt zich tot de Schriftverwijzing naar de metafoor van het onkruid tussen de tarwe, en laat de dorsvloer onbesproken.⁶⁶

De dorsvloer heeft niet alleen een ecclesiologische, maar ook een eschatologische lading. Daarom volgt, in aanvulling op het bovenstaande, een beknopte historiografie van de meest relevante literatuur over de eschatologie bij de kerkvader.

In 1933 verschijnt de studie van Hans Eger.⁶⁷ Het is zijn bedoeling om een systematisch totaaloverzicht van de eschatologie van Augustinus te presenteren. Nog afgezien van de vraag of dat mogelijk is, brengt de gebruikte werkwijze met zich mee dat er weinig oog is voor de ontwikkeling in het denken van Augustinus en voor de verschillende contexten waarin zijn woorden functioneren. In het hoofdstuk over het laatste oordeel wordt de beeldspraak van de dorsvloer met de wan wel genoemd, maar niet uitgewerkt. Hier vraagt de studie van Eger om verder onderzoek.⁶⁸ Een jaar later publiceert Ernst Lewalter een uitvoerig artikel over de eschatologie bij Augustinus. Hij verdedigt zijn visie dat er bij Augustinus geen sprake is van een *endgeschichtliche* maar van een *geschiedstranszendente* eschatologie. Volgens hem is het essentieel voor de kerkvader dat de meest beslissende gebeurtenissen voor de mens niet in een eschatologische toekomst, maar in het heden plaatshebben.

63. P. Bright, 'Ekklesiologie und Sakramentenlehre' in: *AH* (2007), p. 506-518.

64. Zie P. Bright, 'Ekklesiologie und Sakramentenlehre', met name p. 512-516.

65. A. Evers, 'Augustine on the Church (Against the Donatists)' in: M. Vessey (ed.), *A Companion tot Augustine*, Malden-Oxford 2015, p. 375-385.

66. Cf. A. van de Beek, *Lichaam en Geest van Christus. De theologie van de kerk en de Heilige Geest. Spreken over God 2.2.*, Zoetermeer 2012, p. 150-156. In zijn studie geeft Van de Beek veel aandacht aan de Vroege Kerk. Daarbij kiest hij er expliciet voor om de theologie van de eerste drie eeuwen als de basis van zijn boek te nemen, zie Van de Beek, p. 11. Als gevolg hiervan krijgt de ecclesiologie van Augustinus relatief weinig aandacht.

67. H. Eger, *Die Eschatologie Augustins*, Greifswald 1933.

68. Cf. Eger, p. 51-59, met name p. 52.

Ondertussen concentreert Lewalter zich op *ciu.*, waardoor de rest van Augustinus' werken grotendeels buiten beschouwing blijft.⁶⁹

In 1967 begint Bernhard Lohse zijn artikel in *VigChr* met de opmerking: 'Bis heute fehlt es an einer befriedigenden Gesamtdarstellung über Augustins Eschatologie.' Meteen daaropvolgend schrijft hij echter: 'Die folgenden Ausführungen beabsichtigen nicht eine solche Darstellung zu geben.' Zijn publicatie beperkt zich tot een interpretatie van *ciu.* 20,9, waarbij het hem gaat om de eschatologische betekenis van de begrippen *ecclesia*, *ciuitas Dei*, *regnum Christi* en *regnum caelorum*, dus niet specifiek het laatste gericht.⁷⁰ In zijn dogmenhistorische studie *Early Christian Doctrines* vraagt John Norman Davidson Kelly uitdrukkelijk aandacht voor de eschatologie in de Vroege Kerk. Hij doet dit in een later toegevoegde 'epilogue' waarin hij een hoofdstuk wijdt aan de christelijke hoop.⁷¹ In dit verband wordt de visie van Augustinus op het laatste oordeel summier besproken. Kelly beperkt zich tot enkele algemene opmerkingen, bijvoorbeeld dat het oordeel door Christus wordt uitgevoerd, en dat alle mensen aan zijn oordeel onderworpen zullen zijn. Verder schrijft hij dat Augustinus, ondanks zijn neiging tot allegoriseren, doorgaans de letterlijke betekenis van de beeldrijke taal van de Schrift over het laatste oordeel accepteert.⁷²

Recenter is het handboek patristische eschatologie van Brian E. Daley.⁷³ Het boek is bedoeld als een overzicht van de christelijke toekomstverwachting vanaf de eerste eeuw tot in de vroege middeleeuwen. Wanneer Daley Augustinus bespreekt, schetst hij de eigen betekenis van de eschatologische verwachting bij de kerkvader, overigens zonder expliciet in discussie te gaan met auteurs van eerdere publicaties hierover. Het handboek van Daley is betekenisvol wat betreft het weidse perspectief, maar is niet bedoeld als diepteboring door middel van het analyseren van afzonderlijke metaforen. Nog afgezien van het feit dat Daley nauwelijks rekening houdt met de verschillende contexten waarin Augustinus' woorden functioneren, wordt de beeldspraak van de

69. E. Lewalter, 'Eschatologie und Weltgeschichte in der Gedankenwelt Augustins' in: *ZKG* 53 (1934), p. 1-51.

70. B. Lohse, 'Zur Eschatologie des älteren Augustin (*De Civ. Dei* 20,9)' in: *VigChr* 21 (1967), p. 221-240.

71. J.N.D. Kelly, 'The Christian Hope' in: J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, New York 1978 (vijfde herziene uitgave), p. 457-489. Het voorwoord van Kelly bij de eerste druk is gedateerd in 1958 en het voorwoord bij de vijfde druk waarin de aanvulling is opgenomen in 1976. Mogelijk heeft Kelly kennis genomen van de opmerking van Lohse in het genoemde artikel in *VigChr*. Zelf schrijft hij over zijn latere toevoeging over de eschatologie: 'I have also thought it desirable, in order to fill a gap to which several scholars drew my attention, to insert an entirely new final chapter.' Zie Kelly, 'Preface to the Fifth Edition', p. V.

72. Cf. Kelly, p. 479-485, met name p. 481-482.

73. B.E. Daley, *The Hope of the Early Church: a Handbook of Patristic Eschatology*, Peabody 2003 (eerste druk Cambridge 1991).

dorsvloer door hem niet besproken.⁷⁴ In *AH* (2007) bespreekt Hermann Häring de eschatologische inzichten van Augustinus.⁷⁵ Kort stipt hij de belangrijkste zaken aan, waarbij hij wil aantonen dat de voleinding bij Augustinus niet alleen een zaak is van de toekomst, maar ook van het hier en nu.⁷⁶ Häring baseert zich vooral op *conf.* en *ciu.*, waardoor ook bij hem de rest van het omvangrijke oeuvre van de kerkvader buiten beschouwing blijft. Overigens ontbreekt in dit handboek een bruikbaar overzicht van relevante secundaire literatuur inzake de eschatologie bij Augustinus.

Vermeldenswaard zijn verder de overzichten in *RGG*, *TRE* en *EEChurch*, waarin Augustinus' eschatologische inzichten summier worden besproken en waarin de dogmenhistorische betekenis hiervan wordt aangeduid.⁷⁷ In aanvulling hierop biedt *AthAg* bijdragen zoals 'Eschatology' waarin enkele algemene hoofdlijnen worden geschetst, en 'Last Judgment', een artikel dat overigens weinig meer biedt dan enkele opmerkingen over de vraag wanneer de oordeelsdag wordt verwacht.⁷⁸ In *AL* geeft Robert Dodaro een overzicht van de betekenis van het laatste oordeel (*iudicium ultimum*) bij Augustinus, inclusief een uitgebreid literatuuroverzicht. Dodaro baseert zich overigens vooral op de eschatologische hoofdstukken in *ciu.* en gaat niet in op de specifieke metaforen zoals de dorsvloer.⁷⁹

74. Inzake Augustinus zie Daley, p. 131-150.

75. H. Häring, 'Eschatologie' in: *AH* (2007), p. 540-547.

76. Häring spreekt in dit verband over een *verinnerlichte Eschatologie* die volgens hem het kenmerk heeft van een mystieke ervaring. Daarbij interpreteert hij de mystieke ervaring van Augustinus in Ostia (cf. *conf.* 9,23-25) als hermeneutische sleutel voor de *Vergegenwärtigung des zukünftigen Heils*, zie Häring, p. 542-543. Het is de vraag of deze mystieke karakterisering van het 'reeds' recht doet aan Augustinus, en of deze *Vergegenwärtigung* recht doet aan zijn eschatologische verwachting.

77. G. Sauter, 'Eschatologie IV. Dogmengeschichtlich' in: *RGG* 2 (1999), p. 1561-1567, met name p. 1563; K. Stock, 'Gericht Gottes V. Dogmatisch' in: *RGG* 3 (2000), p. 736-738. Grondiger en uitvoeriger zijn de artikelen in *TRE*: G. May, 'Eschatologie V. Alte Kirche' in: *TRE* 10 (1982), p. 299-305, met name p. 303-304; H. Merkel, 'Gericht Gottes IV. Alte Kirche bis Reformationszeit' in: *TRE* 12 (1984), 483-492. Merkel schrijft overigens dat het paraenetische motief in relatie tot het laatste oordeel bij Augustinus slechts in de marge aanwezig zou zijn, zie H. Merkel, p. 487. Deze conclusie baseert hij op enkele passages van Augustinus die vooral afkomstig zijn uit *ciu.* Wanneer men rekening houdt met het verdere oeuvre, waaronder de homiletische werken, kan men deze conclusie moeilijk volhouden, zoals in het voorliggende onderzoek zal worden aangetoond (zie vooral hoofdstuk 6). Zie inzake de eschatologie bij Augustinus ook G. Filoramo, 'Eschatology' in: *EEChurch* (1992), p. 284-286; id., 'Judgment' in: *EEChurch* (1992), p. 457.

78. M.J. Scanlon, 'Eschatology' in: *AthAg* (1999), p. 316-318; R.W. Mathisen, 'Judgment, Last' in: *AthAg* (1999), p. 476-478; zie ook J.B. Russell, 'Heaven, Paradise' en 'Hell, Damnation' in: *AthAg* (1999), p. 419-423.

79. R. Dodaro, 'Iudicium ultimum' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 804-810. Zie ook K.K. Raikas, 'Iudicium' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 802-803. Zie ook bijvoorbeeld J. Hoek, *Hoop op God. Eschatologische verwachting*, Zoetermeer 2004 en A. van de Beek, *God doet recht. Eschatologie als christologie. Spreken over God 2.1.*, Zoetermeer 2008. Hoek en Van de Beek geven wel aandacht aan de Vroege

Het bovenstaande overzicht maakt duidelijk dat de dorsvloer in verschillende studies wordt genoemd als metafoor voor de kerk als *corpus permixtum* in de donatistische polemiek. Daarbij hebben de onderzoekers doorgaans meer aandacht voor andere metaforen voor de *permixtio*, vooral de akker met onkruid en tarwe en de twee steden. Alleen Borgomeo vermeldt dat de dorsvloer in de preken relatief vaak voorkomt als metafoor voor de kerk. Al hebben velen de eschatologische betekenis van de dorsvloer niet opgemerkt, toch hebben enkele onderzoekers uitdrukkelijk aandacht gevraagd voor de betekenis van het eschatologische wannen. Daarbij komt het onderscheid tussen de kerk in haar huidige gemengde gestalte en haar toekomstige zuivere gestalte in beeld. Dat de dorsvloer ook op andere wijzen kan functioneren als metafoor voor verschillende heilshistorische bedelingen is tot nog toe nauwelijks opgemerkt. In dit verband wordt bijvoorbeeld de dorsvloer van Gideon wel enkele malen genoemd, maar blijft de specifieke betekenis onbeschreven.

Wat betreft het onderzoeksveld is gebleken dat er nog geen onderzoek is verricht naar de betekenis van de dorsvloer in zowel de homiletische als de niet-homiletische werken van Augustinus, laat staan naar de verschillende contexten waarin de metafoor betekenis krijgt.⁸⁰ In aanvulling hierop maakt het literatuuroverzicht duidelijk dat er tot nog toe nauwelijks rekening is gehouden met de problematiek van de datering van de preken en de gevolgen hiervan voor het onderzoek naar een ontwikkelingsgang van Augustinus.⁸¹ Wat betreft de specifiek eschatologische literatuur valt allereerst op dat er relatief weinig is gepubliceerd over de eschatologie bij de kerkvader, en daarnaast dat veel van het bestaande onderzoek eenzijdig is gebaseerd op met name *ciu.*

Kortom, hoewel het belang van de metafoor van de dorsvloer in eerdere studies wel is opgemerkt, ontbreekt het tot nog toe aan een grondig onderzoek naar de betekenis van de dorsvloer bij Augustinus, waarbij rekening wordt gehouden met heel zijn oeuvre, met de chronologie, en met de verschillende contexten waarin de beeldspraak functioneert.

Kerk, maar de eschatologische voorstellingen van Augustinus komen slechts terloops ter sprake, en de eschatologische betekenis van de *area* blijft buiten beeld.

80. In zijn overzicht van het Augustinusonderzoek wijst Drobner er al op dat het onderzoek zich vooral concentreert op *conf.* en *ciu.*, in mindere mate op de preken en brieven, en dat de overige werken vaak buiten beeld blijven. Hij pleit daarom voor nieuw onderzoek waarin ook de preken en de relatief onbekende geschriften van Augustinus worden betrokken. Zie H.R. Drobner, 'Studying Augustine: An Overview of Recent Research', in: R. Dodaro and G. Lawless (ed.), *Augustine and his Critics. Essays in Honour of Gerald Bonner*, London and New York 2000, p. 18-34, met name p. 19-20.

81. Zie onder inzake de problematiek van de chronologie van de preken.

1.3 Hermeneutische en methodische verantwoording

Het voorliggende onderzoek heeft als doel om door middel van tekstanalyse te achterhalen welke betekenis de *area* in de werken van Augustinus heeft als metafoor voor de kerk in het licht van het eschatologische oordeel. Bij dit onderzoek worden alle beschikbare primaire bronnen van de kerkvader betrokken waarin de dorsvloer aanwijsbaar is.

In zijn artikel over de hermeneutiek van Dilthey en Deblaere wijst Paul van Geest op het belang van het nauwkeurig lezen van de primaire teksten, met aandacht voor de context waarin deze staan. Daarbij vraagt hij in het bijzonder aandacht voor het bestuderen van de teksten in de chronologische volgorde. Immers, alleen zo kan men constanten, ontwikkelingen en zwaartepunten in het denken van een schrijver, *in casu* Augustinus, op het spoor komen.⁸²

Om zo goed mogelijk in kaart te brengen wat in de ogen van de kerkvader belangrijk is en welke ontwikkelingen hierin traceerbaar zijn, worden de teksten in dit onderzoek zo consequent mogelijk in volgorde van tijd geanalyseerd. Een complicerende factor hierbij is de datering van de werken. Dit probleem betreft met name de homiletische teksten. Een groot deel van de *sermones ad populum* is nog niet gedateerd, bovendien is de datering van veel van het homiletische tekstmateriaal onzeker of betwist. In de praktijk blijkt het moeilijk, zo niet onmogelijk om alle relevante homiletische werken chronologisch te ordenen, en dus ook om op grond daarvan verifieerbare uitspraken over ontwikkeling bij de kerkvader te doen.⁸³

82. P.J.J. van Geest, 'Omnis scriptura legi debet eo spiritu quo facta est ... On the Hermeneutics of Wilhelm Dilthey and Albert Deblaere', in: R. Faesen (ed.), *Albert Deblaere, S.J. (1916-1994). Essays on Mystical Literature – Essais sur la littérature mystique – Saggi sulla letteratura mistica*, Louvain 2004, p. 427-442. Zie ook P.J.J. van Geest, *The Incomprehensibility of God. Augustine as a Negative Theologian*, Leuven-Paris-Walpole 2011, met name p. 18. In *AH* noemt Drecoll als kenmerkend voor het nieuwere onderzoek van Augustinus dat er methodisch aandacht is gekomen voor de constanten en ontwikkelingen in zijn denken en voor de historische context ervan. Zie V.H. Drecoll, 'Zum Stand der Augustinforschung', in: *AH* (2007), p. 13-18, met name p. 17.

83. Cf. o.a. A. Kunzelmann, 'Die Chronologie der Sermones des hl. Augustinus', in: *Miscellanea Agostiniana II*, Roma 1931, p. 417-520; O. Perler, *Les voyages de saint Augustin*, Paris 1969. Later presenteert Verbraken een overzicht van alle bekende dateringen van de *Sermones ad populum*, zie P.-P. Verbraken, *Études critiques sur les sermons authentiques de saint Augustin*, Steenbrugis et Hagae Comitibus 1976. Later volgt een aanvulling hierop: P.-P. Verbraken, 'Mise à jour du Fichier signalétique des Sermons de saint Augustin', in: M. van Uytvanghe et R. Demeulenaere (éd.), *Aevum inter Utrumque. Mélanges offerts à Gabriel Sanders*, Steenbrugis et The Hague 1991, p. 483-490. Het overzicht van Verbraken maakt al inzichtelijk dat de datering van de *sermones* niet eenvoudig is. Bovendien worden vele van deze dateringen betwist door o.a. Dolbeau en Hombert die beiden baanbrekend onderzoek op dit terrein hebben verricht. Zie o.a. F. Dolbeau, *Augustin d' Hippone. Vingt-six sermons au peuple d'Afrique. Retrouvés à Mayence, édités et commentés par*

De gemakkelijkste weg zou zijn om de preken buiten beschouwing te laten en het onderzoek te beperken tot de niet-homiletische teksten waarvoor het probleem van de chronologie veel minder speelt. Toch zijn er meerdere redenen om de homiletische teksten wel bij het onderzoek te betrekken. Een voor de hand liggende reden is dat er meer homiletische dan niet-homiletische teksten zijn waarin de *area* als metafoor functioneert. De preken zijn dus tenminste kwantitatief relevant. Een andere reden is meer kwalitatief. Gedurende heel zijn ambtelijke loopbaan blijft Augustinus zijn taak als prediker voor het gewone volk beschouwen als zijn primaire roeping, ondanks zijn kwaliteiten als retor, filosoof, autobiograaf, exegeet, polemicus en kerkpoliticus.⁸⁴ Van iemand die zoveel belang hecht aan zijn verantwoordelijkheid als prediker, mag worden verwacht dat zijn preken weergeven wat zwaar weegt voor hem. Het homiletische tekstmateriaal is dus van belang om op het

---

Francois Dolbeau, Paris 1996; id., ‘Seminator verborum. Réflexions d’ un éditeur de sermons d’ Augustin’, in: G. Madec (éd.), *Augustin prédicateur (395-411). Actes du Colloque International de Chantilly (5-7 septembre 1996)*, Paris 1998, p. 95-111; P.-M. Hombert, *Nouvelles recherches de chronologie Augustinienne*, Paris 2000. De dateringsproblematiek is opnieuw aan de orde gesteld door H.R. Drobner. Volgens Drobner hebben veel van de bestaande dateringen hoogstens de status van een mogelijke, maar niet bewezen veronderstelling. Hij pleit voor een ingrijpende revisie van de bestaande dateringen, waarbij volgens hem helder onderscheid gemaakt moet worden tussen bewezen feiten en mogelijke hypothesen. In dit verband merkt hij op: ‘*This will certainly require an immense effort, but since very few of the dates we rely on may be able to be confirmed by such an analysis, we might be surprised to learn how little we really know about the chronology of St. Augustine’s sermons and how strongly this simple fact will affect many opinions about him which we hitherto took for granted.*’ Zie hierover H.R. Drobner, ‘The Chronology of St. Augustine’s *Sermones ad populum*’ in: *AugStud* 31 (2000), p. 211-218, met name p. 218. Zie ook H.R. Drobner, ‘The Chronology of St. Augustine’s *Sermones ad populum* II: Sermons 5 to 8’ in: *AugStud* 34 (2003), p. 49-66; id., ‘The Chronology of Augustine’s *Sermones ad populum* III: On Christmas Day’ in: *AugStud* 35 (2004), p. 43-53. Naderhand erkent Dolbeau dat er schoon schip gemaakt moet worden inzake de datering van de sermones. Toch is hij van mening dat Drobner te ver gaat in zijn radicale kritiek, omdat Drobner zich alleen wil baseren op onmiskenbare historische referenties in de teksten, terwijl hij alle stilistische en/of filologische argumenten, evenals argumenten gebaseerd op de tekstoverlevering uitsluit. Zie F. Dolbeau, ‘Les Sermons Augustiniens de Mayence: bilan des travaux et mise à jour bibliographique (1996-2005)’ in: F. Dolbeau, *Augustin et la prédication en Afrique. Recherches sur divers sermons authentiques, apocryphes ou anonymes*, Paris 2005, p. 587-606, met name p. 594-596. Zie over de dateringsproblematiek ook A. Dupont, *Gratia in Augustine’s Sermones ad Populum during the Pelagian Controversy. Do Different Contexts Furnish Different Insights?* Leiden-Boston 2013, p. 24-35.

84. Illustratief voor het primaat van de prediking voor Augustinus is de wijze waarop hij volgens eigen zeggen heeft gereageerd op de pelagiaanse *haeresis*. Toen hij zich genoodzaakt zag om hierop te reageren, dacht hij niet in eerste instantie aan het schrijven van een brief of van zijn eerste anti-pelagiaanse geschrift, maar aan de preekstoel, cf. *retr.* 2,33 Uenit etiam necessitas quae me cogeret aduersus nouam Pelagianam heresim scribere, contra quam prius, cum opus erat, non scriptis sed sermonibus et conlocutionibus agebamus, ut quisque nostrum poterat aut debebat.

spoor te komen wat de kerkvader relevant vindt voor de kerk.⁸⁵ Een derde reden is dat mogelijk een antwoord wordt gevonden op de interessante vraag of er werkelijk verschil aanwijsbaar is tussen de niet-homiletische en de homiletische teksten, zoals bijvoorbeeld Straw veronderstelt. Om een eventueel verschil te kunnen traceren, is het noodzakelijk dat beide tekstcategorieën bij het onderzoek worden betrokken. In het voorliggende onderzoek is de methodische keuze gemaakt om het uitgangspunt te nemen in de chronologisch geordende niet-homiletische werken. De betreffende resultaten worden vervolgens gerelateerd aan de relevante homiletische teksten. Deze vergelijking richt zich op de inhoudelijke thematiek. Hiervoor is een betrouwbare datering van de betreffende preken geen absolute vereiste, al kan wel rekening worden gehouden met eventuele onomstreden dateringen. Op deze wijze kan zowel recht worden gedaan aan de chronologie alsook aan het homiletische tekstcorpus. Bovendien kunnen de dateerbare werken informatie opleveren die bruikbaar is voor de datering van homiletische teksten.

Bij de uitvoering van het onderzoek is de volgende werkwijze gehanteerd. Eerst zijn alle relevante niet-homiletische bronnen chronologisch geordend. Vervolgens is van iedere tekstpassage waarin de *area* voorkomt een uitgebreide analyse gemaakt, waarbij is gelet op de onmiddellijke context en de plaats hiervan in het grotere geheel van het betreffende geschrift. Daarna zijn de homiletische teksten geanalyseerd, waarbij voor zover mogelijk rekening is gehouden met de chronologische ordening. Op deze wijze is heel het onderzoeksveld in kaart gebracht. Op basis van alle afzonderlijke analyses is een indeling gemaakt die zowel recht wil doen aan de veelheid van de gegevens als aan de eigen aard van de metafoer.

In het onderzoek wordt rekening gehouden met de verschillende contexten waarin de dorsvloer bij Augustinus functioneert. Concreet gaat het daarbij om de context van de manichese, de donatistische en de pelagiaanse polemieken en om de context

---

85. Zie over Augustinus als prediker o.a. Pontet, *L'Exégèse de saint Augustin prédicateur*; Van der Meer, *Augustinus de zielzorger*, met name p. 350-417; C. Mohrmann, *Sint Augustinus. Preken voor het volk handelende over de Heilige Schrift en het eigen van den tijd*, Utrecht-Brussel 1948, met name p. xiii-lxxii (inleiding); A.D.R. Polman, *Het Woord Gods bij Augustinus*, Kampen 1955, met name p. 125-184; A. Sizoo, *Augustinus. Leven en werken*, Kampen 1957, met name p. 93-97 en 184-218; A.-M. la Bonnardière, 'Augustin, ministre de la parole de Dieu' in: A.-M. la Bonnardière, *Saint Augustin et la Bible*, Paris 1986, p. 51-59; J. van Oort, 'Augustinus Verbi Divini Minister' in: J. van Oort, *Augustinus. Facetten van leven en werk*, Kampen 1989, p. 66-91; E. Mühlberg, 'Augustins Predigen' in: E. Mühlberg en J. van Oort (ed.), *Predigt in der Alten Kirche*, Kok 1994, p. 9-24; C. Schäublin, 'Zum paganen Umfeld der christlichen Predigt' in: E. Mühlberg en J. van Oort (ed.), *Predigt in der Alten Kirche*, Kok 1994, p. 25-49; G. Madec (éd.), *Augustin Prédicateur (395-411)*. *Actes du Colloque International de Chantilly (5-7 septembre 1996)*, Paris 1998; G. Lawless, 'Preaching' in: *AthAg* (1999), p. 675-677; G. Partoens, 'Augustin als Prediker' in: *AH* (2007), p. 242-247; F. Dolbeau, 'Praedicatio' in: *AL* 4 (2012-2019), p. 846-865.

van de eigen kerk. Bepalend daarbij is niet alleen de aard van een bepaald geschrift, maar vooral de wijze waarop de dorsvloer hierin functioneert. Een geschrift als *uera rel.* wordt bijvoorbeeld niet gerekend onder de anti-donatistische geschriften. Toch kan de wijze waarop de dorsvloer hierin functioneert deels worden gerekend tot de donatistische polemieken, en indien van toepassing ook worden besproken in dat kader. Wat betreft de verschillende genres wordt in de hoofdstukindeling alleen gedifferentieerd op basis van wel of niet homiletisch. In aanvulling hierop wordt in de lopende tekst verder rekening gehouden met de veelsoortigheid van de teksten die in het voorliggende onderzoek worden besproken.

Het raamwerk van de hoofdstukindeling is als volgt. Na het eerste inleidende hoofdstuk volgt hoofdstuk 2 over diverse *ante dicenda* wat betreft de dorsvloer bij Augustinus. Hoofdstuk 3 handelt over de *area* als metafoor voor verschillende heilshistorische bedelingen van de kerk. Concreet betreft het vooral het onderscheid tussen de oud- en nieuwtestamentische periode, de betekenis van de dorsvloer van Gideon en de dorsvloer als metafoor in een chiliastisch kader. Hoofdstuk 4 thematiseert de *area* als metafoor voor de *permixtio* van de kerk in de tijd die voorafgaat aan het laatste oordeel. De dorsvloer is immers de plaats waar zowel koren als kaf bijeen worden gebracht. Al is het de bedoeling van de dorsvloer dat beide worden gescheiden, koren en kaf blijven vermengd zolang het dorsen duurt. Dit 'nog niet' van de definitieve scheiding komt in beeld wanneer de dorsvloer functioneert als metafoor voor de tijdelijke *permixtio* van de kerk. Toch betekent deze *permixtio* niet dat er geen onderscheid zou zijn. Koren en kaf zijn immers wezenlijk onderscheiden van elkaar, ook voordat beide worden gescheiden. Daarom gaat hoofdstuk 5 over het 'reeds' van het laatste oordeel. Daarbij komt eerst het onderscheid binnen en buiten de kerk in beeld, en daarna het onderscheid tussen koren en kaf binnen de kerk. Gezien vanuit de beeldspraak van de dorsvloer betreft het 'reeds' van de toekomstige scheiding een definitieve stand van zaken. Kaf kan in de agrarische praktijk immers niet veranderen in koren, en het omgekeerde kan evenmin. Het is daarom een intrigerende vraag of, en zo ja, in hoeverre er bij Augustinus sprake is van een determinisme dat verlamdend werkt voor de paraenese, zoals bijvoorbeeld wordt gesuggereerd door Helmut Merkel in *TRE*.⁸⁶ Deze vragen komen aan de orde in hoofdstuk 6 over de voorlopigheid van het 'reeds'. Hoofdstuk 7 gaat in op de toekomstige scheiding van koren en kaf tijdens het wannen, ofwel de dorsvloer als metafoor voor het laatste oordeel. Hier staat dus de eschatologische lading van de dorsvloer centraal. Ten slotte volgt een overzicht van de belangrijkste resultaten van het onderzoek in de slotconclusies van hoofdstuk 8.

---

86. Cf. Merkel, 'Gericht Gottes', p. 487-488.

Over de gekozen opbouw van de dissertatie kan worden opgemerkt dat het voordeel van de heldere structuur als nadeel heeft dat dezelfde teksten in verschillende hoofdstukken terugkomen. Om onnodige herhalingen zoveel mogelijk te voorkomen, zal waar mogelijk worden verwezen naar hetgeen eerder over de betreffende teksten is geschreven.

1.4 Onderzoeksveld

1.4.1 Inleidend

Het onderzoeksveld betreft de werken van Augustinus waarin de dorsvloer functioneert. In het onderstaande overzicht worden eerst de niet-homiletische teksten genoemd, zoveel mogelijk in chronologische volgorde. Vervolgens worden de homiletische werken vermeld. Omdat het niet mogelijk is het homiletische materiaal op betrouwbare wijze chronologisch te ordenen, is hier de gebruikelijke numerieke ordening gehanteerd, met vermelding van de bekendste gegevens inzake de chronologie.⁸⁷ Uitgangspunt voor het onderzoek zijn de teksten waarin de dorsvloer expliciet wordt genoemd. Deze teksten zijn opgespoord door middel van een zoekopdracht met het lemma *area* in CAG. Deze zoekopdracht heeft 320 vindplaatsen opgeleverd, verspreid over 41 niet-homiletische en 75 homiletische geschriften. In aanvulling hierop is gezocht naar relevante teksten waarin de *area* niet expliciet wordt genoemd. Daarbij zijn zoekopdrachten uitgevoerd met de volgende lemmata: *uentilare* (wannen), *uentilatio* (het wannen), *uentilabrum* (wan), *uentilator* (degene die want), *triturare* (dorsen), *trituratio* (het dorsen), *tritura* (het dorsen), *tribula* (instrument waarmee men dorst), *triturator* (degene die dorst) en *palea* (kaf). Wanneer de passages waarin de *area* impliciet functioneert worden meegerekend, beslaat het onderzoeksveld 50 niet-homiletische teksten, 45 *enarrationes in Psalmos*, 10 Johannes-tractaten en 47 *sermones ad populum*, dus in totaal 50 niet-homiletische en 102 homiletische werken.⁸⁸

---

87. Zie boven inzake de problematiek van de chronologie van de homiletische werken van Augustinus.

88. In het onderstaande overzicht worden de relevante werken waarin de *area* niet expliciet wordt genoemd aangeduid met een asterisk (*).

1.4.2 Niet-homiletische werken⁸⁹

Werken	Datering
De moribus ecclesiae catholicae et de moribus manicheorum libri duo ⁹⁰	387-389
De uera religione liber unus ⁹¹	390
*Quaestiones XVI in Matthaeum ⁹²	?
Epistula 23 ⁹³	392

89. In zijn chronologische overzicht in *AH* neemt Drecoll het uitgangspunt in de volgorde die Augustinus zelf heeft aangebracht in *retr.*, al gaat hij er niet van uit dat deze volgorde tot in detail nauwkeurig is. Volgens hem heeft de kerkvader bij zijn eigen indeling het uitgangspunt genomen in de begindatum, niet in de publicatiedatum van de afzonderlijke werken. Ook bij de hier gepresenteerde chronologische ordening is zoveel mogelijk de volgorde van *retr.* aangehouden, tenzij er expliciet vermelde redenen zijn om hiervan af te wijken. Zie voor Drecoll's chronologische overzicht: V.H. Drecoll, 'Zur Chronologie der Werke' in: *AH* (2007), p. 250-261.
90. Zie inzake *mor.* o.a. *retr.* 1,7,1-6; B. Roland-Gosselin, 'Preface', 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 1 (1949), p. 119-135 en 513-523; J.K. Coyle, 'Moribus ecclesiae Catholicae et de moribus Manicheorum, De' in: *AthAg* (1999), p. 571; E. Rutzenhöfer, *Augustinus. De moribus ecclesiae catholicae et de moribus manichaeorum – Die Lebensführung der Katholischen Kirche und die Lebensführung der Manichäer*, Paderborn-München-Wien, 2004; R. Teske, 'The Catholic Way of Life and the Manichean Way of Life (De moribus ecclesiae catholicae et de moribus manichaeorum)' in: *Works(NY)* 1,19 (2006), p. 15-103; G. Wurst, 'Augustins Auseinandersetzungen mit den Manichäern' in: *AH* (2007), p. 168-171; Drecoll, *AH* (2007), p. 254; E. Houtsma, M. Nota-Renders en H. van Reisen, *Aurelius Augustinus. God zoeken met de zinnen? De leefwijze van de kerk en de leefwijze van de manicheeërs [De moribus ecclesiae et de moribus manichaeorum]*, Budel 2008; J.K. Coyle, 'Moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manicheorum (De –)' in: *AL* 4 (2012-2019), p. 82-88. Volgens Coyle heeft Augustinus de eerste hand aan *mor.* gelegd in 387-88, maar heeft hij de redactie niet voltooid voor 389.
91. Zie inzake *uera rel.* o.a. Possidius, *Vita Augustini* 3,1; *retr.* 1,10-13; J. Pegon, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 8 (1951), p. 11-21 en 465-499; F. van Fleteren, 'Vera religione, De' in: *AthAg* (1999), p. 864-865; G. Wurst, 'Augustins Auseinandersetzungen mit den Manichäern' in: *AH* (2007), p. 168-171; M. Fiedrowicz, 'True Religion (De vera religione) in: *Works(NY)* 1,8 ((2005), p. 13-104; T. Fuhrer, 'De vera religione (Über die wahre Religion)' in: *AH* (2007), p. 272-275; Drecoll in: *AH* (2007), p. 254; J. Lössl, *Augustinus. De vera religione – die wahre Religion*, Paderborn-München-Wien 2007.
92. Zie inzake *qu. Mt.* o.a. A.D. Fitzgerald, 'Quaestiones XVI in Matthaeum' in: *AthAg* (1999), p. 692; Drecoll, *AH* (2007), p. 260; B. Ramsay, 'Seventeen Questions on Matthew (Quaestiones evangeliorum)' in: *Works(NY)* 1,15-16 (2014), p. 427-447. In *retr.* wordt *qu. Mt.* niet genoemd. Volgens Fitzgerald is de authenticiteit van *qu. Mt.* betwist door de Mauristen, maar verdedigd door G. Morin. Volgens Fitzgerald en Drecoll is de datering onbekend, al noemt Fitzgerald een onzekere datering tussen 400 en 411. Omdat de passage inzake de dorsvloer opmerkelijke overeenkomst vertoont met *mor.* wordt de tekst in dit overzicht geplaatst aan het begin van de ambtelijke werkzaamheden van Augustinus.
93. Zie inzake *ep. 23* o.a. R. Teske, 'Letter 23' in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 63-68; J. Divjak, 'Epistulae' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 893-1057, met name p. 950-951 en 1027-1028; P. Bright, 'Antididatistische Werke' in: *AH* (2007), p. 316-322, met name p. 316-317. Inzake de datering volstaat

Psalmus contra partem Donati ⁹⁴	393-394
Expositio epistolae ad Galatas liber unus ⁹⁵	394-395
De diuersis quaestionibus octoginta tribus liber unus ⁹⁶	388-395
*Epistula 43 ⁹⁷	396
De agone christiano liber unus ⁹⁸	396-397
Epistula 47 ⁹⁹	voor aug. 399
Epistula 53 ¹⁰⁰	400
Confessionum libri tredecim ¹⁰¹	eind 397-401

Divjak met de opmerking dat *ep.* 23 voor 395 gedateerd moet worden; volgens Bright is *ep.* 23 eerder dan *ps. c. Don.* geschreven: in 392.

94. Zie inzake *ps. c. Don.* o.a. *retr.* 1,20; Y.M.-J. Congar, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 28 (1963), p. 139-148 en 711-718; M.A. Tilley, 'Psalmus contra partem Donati' in: *AthAg* (1999), p. 688; V. Hunink, *Aurelius Augustinus. Psalm tegen de donatisten [Psalmus contra partem Donati]*, Budel 2005; P. Bright, 'Antidonatistische Werke' in: *AH* (2007), p. 316-322, met name p. 317; Drecoll in: *AH* (2007), p. 255; M. Tilley en B. Ramsey, 'Psalm against the Party of Donatus (Psalmus contra partem Donati)' in: *Works(NY)* 1,21 (2019), p. 13-46.
95. Zie inzake *exp. Gal.* o.a. *retr.* 1,24,1-2; T.G. Ring, 'Expositio epistolae ad Galatas' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 1199-1207; E. Plumer, *Augustine's Commentary on Galatians. Introduction, Text, Translation and Notes*, Oxford-New York 2003; id., 'Expositio epistolae ad Galatas' in: *AthAg* (1999), p. 345; P. Fredriksen, 'Die frühe Paulusauslegung' in: *AH* (2007), p. 279-294, met name p. 286-287; Drecoll in: *AH* (2007), p. 255.
96. Zie inzake *diu. qu.* o.a. *retr.* 1,26; G. Bardy en R.P. Beckaert, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 10 (1952), p. 11-50 en 697-747; A. Mutzenbecher, 'Diuersis quaestionibus octoginta tribus (De -)' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 508-516; E. Plumer, 'Diuersis quaestionibus octoginta tribus, De' in: *AthAg* (1999), p. 276-277; Drecoll in: *AH* (2007), p. 255; B. Ramsey, 'Miscellany of Eighty-Three Questions (De diuersis quaestionibus octoginta tribus)' in: *Works(NY)*, 1,12 (2008), p. 13-157. In *retr.* wordt *diu. qu.* vermeld na *exp. Gal.*, maar het betreft een verzamelbundel van 83 antwoorden op diverse vragen die in de loop van de periode 388-395 aan Augustinus zijn gesteld.
97. Zie inzake *ep.* 43 o.a. R. Teske, 'Letter 43' in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 156-172; J. Divjak, 'Epistolae', p. 953-954 en 1029-1030.
98. Zie inzake *agon.* o.a. *retr.* 2,3; B. Roland-Gosselin, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 1 (1949), p. 371-381 en 524-525; A. Zumkeller, 'Agone christiano (De-)' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 221-227; N.J. Torchia, 'Agone Christiano, De' in: *AthAg* (1999), p. 15-16; J. van Neer, A. Tigchelaar en I. Wisse, *Aurelius Augustinus. De strijd van een christen (De agone christiano)*, Budel 2006; Drecoll in: *AH* (2007), p. 255.
99. Zie inzake *ep.* 47 o.a. R. Teske, 'Letter 47' in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p.187-191; J. Divjak, 'Epistolae', p. 954 en 1029-1030.
100. Zie inzake *ep.* 53 o.a. R. Teske, 'Letter 53' in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 204-208; J. Divjak, 'Epistolae', p. 956 en 1029-1030.
101. Zie inzake *conf.* o.a. *retr.* 2,6,1-2; A. Sizoo, *Augustinus' Confessiones. Latijnsche tekst met vertaling*, Delft 1948; A. Solignac, E. Tréhorel en G. Bouissou, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 13 (1962, nouvelle édition augmentée 1992), p. 7-270 en 645-703; id. *BA* 14 (1962, nouvelle édition augmentée 1992), p. 527-634; E. Feldmann, 'Confessiones' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 1134-1193; G. Wijdeveld, *Aurelius Augustinus. Belijdenissen*, Amsterdam-Leu-

Contra Faustum manicheum libri triginta tres ¹⁰²	400-404
Contra Secundinum manicheum liber unus ¹⁰³	400-404
Adnotationes in Iob liber unus ¹⁰⁴	rond 400
De cathecizandis rudibus liber unus ¹⁰⁵	400-405
De consensu euangelistarum libri quattor ¹⁰⁶	400-405
Contra epistulam Parmeniani libri tres ¹⁰⁷	400-404

ven 1997; F. van Fleteren, 'Confessiones' in: *AthAg* (1999), p. 227-232; P. Fredriksen, 'Die Confessiones (Bekentnisse)' in: *AH* (2007), p. 294-309; Drecoll in: *AH* (2007), p. 255. W. Sleddens, *Aurelius Augustinus. Belijdenissen [Confessiones]*, Eindhoven-Utrecht 2017. In het overzicht van Drecoll wordt *conf.* gedateerd rond 400; Feldmann en Van Fleteren noemen eind 397 als *terminus post quem* en 401 als *terminus ante quem*.

102. Zie inzake *c. Faust.* o.a. *retr.* 2,7,1-3; F. Decret, 'Faustum Manicheum (Contra -)' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 1244-1252; J.K. Coyle, 'Faustum Manicheum, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 355-356; R. Teske, 'Answer to Faustus, a Manichean (Contra Faustum Manichaeum)' in: *Works(NY)* 1,20 (2007); G. Wurst, 'Antimanichäische Werke' in: *AH* (2007), p. 309-316, met name p. 312-316; Drecoll in: *AH* (2007), p. 255. Volgens Decret moet *c. Faust* in ieder geval gedateerd worden tussen *conf.* en *ep.* 82.
103. Zie inzake *c. Sec.* o.a. *retr.* 2,10; R. Jolivet en M. Jourjon, 'Introduction' et 'Notes complémentaires' in: *BA* 17 (1961), p. 529-537 en 761-789; J.K. Coyle, 'Secundinum Manicheum, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 759-760; R. Teske, 'Answer to Secundinus, a Manichean (Contra Secundinum Manichaeum)' in: *Works(NY)* 1,19 (2006), p. 347-400; G. Wurst, 'Augustins Auseinandersetzung mit den Manichäern' in: *AH* (2007), p. 168-171; Drecoll in: *AH* (2007), p. 256; M. Kudella, 'Epistula Secundini. Der Brief des Secundinus' en 'Augustinus. Contra Secundinum. Gegen Secundinus. Einleitung, revidierter lateinischer Text, Übersetzung und Kommentierung' in: J. Brachtendorf en V.H. Drecoll (Hrsg.), *Augustinus. Opera. Werke* Band 22, Paderborn-München-Wien 2010, p. 161-365. Drecoll noemt wat betreft de datering: rond 400; Coyle opteert op grond van de volgorde van *retr.* (na *c. Fel.*) voor een enigszins latere datering, kort na 404.
104. Zie inzake *adn. Iob* o.a. *retr.* 2,13; W. Geerlings, 'Adnotationes in Iob' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 100-104; K.B. Steinhauser, 'Adnotationes in Iob' in: *AthAg* (1999), p. 8; Drecoll in: *AH* (2007), p. 256; J.T. Lienhard, 'Notes on Job (Annotationes in Iob)' in: *Works(NY)* 1,14 (2016), p. 615-734.
105. Zie inzake *cat. rud.* o.a. *retr.* 2,14; G. Madec, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 11,1 (1949, nouvelle édition 1991), p. 9-42 en 233-267; C. Mayer, 'Cathecizandis rudibus (De -)' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 794-805; B. Ramsey, 'Catechizandis rudibus, De' in: *AthAg* (1999), p. 144-145; Drecoll in: *AH* (2007), p. 256; V. Hunink en H. van Reisen, *Aurelius Augustinus. Goed onderwijs. Christendom voor beginners [De catechizandis rudibus]*, Budel 2008. Drecoll noemt als datering: rond 400, conform eerdere dateringen van *cat. rud.*; volgens Mayer kan een enigszins latere datering niet uitgesloten worden; hij noemt 400-405, zie Mayer, p. 795-796.
106. Zie inzake *cons. eu.* o.a. *retr.* 2,16; H. Merkel, 'Consensu euangelistarum (De -)' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 1228-1236; A.D. Fitzgerald, 'Consensu euangelistarum, De' in: *AthAg* (1999), p. 232-233; R. Dodaro, 'Auseinandersetzung mit dem Heidentum' in: *AH* (2007), p. 203-208, met name p. 206; Drecoll in: *AH* (2007), p. 256; K. Paffenroth, 'Agreement among the Evangelists (De consensu euangelistarum)' in: *Works(NY)* 1,15-16 (2014), p. 131-348. Drecoll noemt als datering: rond 400; Merkel noemt ook 404-405 als mogelijke datering.
107. Zie inzake *c. ep. Parm.* o.a. *retr.* 2,17; Y.M.-J. Congar, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 28 (1963), p. 193-207 en 718-746; M.A. Tilley, 'Epistulam Parmeniani, Contra'

De baptismo libri septem ¹⁰⁸	400-405
De opere monachorum liber unus ¹⁰⁹	rond 400
De Genesi ad litteram libri duodecim ¹¹⁰	401-416
Contra litteras Petiliani libri tres ¹¹¹	400-404
Ad catholicos fratres liber unus ¹¹²	401-402

-
- in: *AthAg* (1999), p. 312; S. Lancel, 'Epistulam Parmeniani (Contra -)' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 1078-1084; P. Bright, 'Augustin im Donatistischen Streit' in: *AH* (2007), p. 171-178, met name p. 173; Drecoll in: *AH* (2007), p. 256; M. Tilley en B. Ramsey, 'Answer to the Letter of Parmenian (Contra epistulam Parmeniani)' in: *Works(NY)* 1,21 (2019), p. 265-380.
108. Zie inzake *bapt.* o.a. *retr.* 2,18; G. Bavaud, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 29 (1964), p. 9-51 en 579-627; A. Schindler, 'Baptismo (De -)' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 573-582; M.A. Tilley, 'Baptismo, De (On Baptism)' in: *AthAg* (1999), p. 91-92; H.-J. Sieben, *Augustinus. De baptismo – über die Taufe*, Paderborn-Wien-Zürich 2006; P. Bright, 'Antidonatistische Werke' in: *AH* (2007), p. 316-322, met name p. 317; Drecoll in: *AH* (2007) p. 256; M. Tilley en B. Ramsey, 'Baptism (De baptismo)' in: *Works(NY)* 1,21 (2019), p. 381-604.
109. Zie inzake *op. mon.* o.a. *retr.* 2,21; J. Saint-Martin, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 3 (1939), p. 393-399 en 538-543; G. Lawless, 'Opere monachorum, De' in: *AthAg* (1999), p. 596; L. Baas, P. van Geest en V. Hunink, *Aurelius Augustinus. Het werk van monniken [De opera monachorum]*, Zoetermeer 2002; R. Dodaro, 'Augustin als Asket und Mönch' in: *AH* (2007), p. 232-237; Drecoll in: *AH* (2007), p. 256; A.E.J. Grote, 'Opere monachorum (De -)' in: *AL* 4 (2012-2019), p. 310-317. Drecoll noemt als datering het begin van het eerste decennium na 400, volgens Grote is het kort voor of rond 400.
110. Zie inzake *Gen. litt.* o.a. *retr.* 2,24,1-2; P. Agaësse et A. Solignac, 'Introduction générale' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 48 (1972), p. 9-81 en 573-717 (inzake *Gen. litt.* 1-7); R.J. Teske, 'Genesi ad litteram liber, De' in: *AthAg* (1999), p. 376-377; id., 'Genesi ad litteram (De -)' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 113-126; E. Hill, 'The Literal Meaning of Genesis' in: *Works(NY)* 1,13 (2002), p. 153-506; D. Weber, 'Die Genesisauslegungen' in: *AH* (2007), p. 275-279, met name p. 277-278; Drecoll in: *AH* (2007), p. 257. Volgens Teske is Augustinus met *Gn. litt.* begonnen in 401-402 en heeft hij het werk afgerond voor 417; boek 1-9 worden door hem gedateerd tussen 401 en 410, boek 10-12 tussen 412 en 416. De passage met de *area* is te vinden in het eerste boek. Uit *retr.* 2,25 kan worden opgemaakt dat Augustinus eerder met *Gn. litt.* dan met *c. litt. Pet.* is begonnen.
111. Zie inzake *c. litt. Pet.* o.a. *retr.* 2,25; B. Quinot, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 30 (1967), p. 7-128 en 747-812; M.A. Tilley, 'Litteras Petiliani, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 504-505; R. Dodaro, 'Litteras Petiliani (Contra -)' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 1030-1035; P. Bright, 'Antidonatistische Werke' in: *AH* (2007), p. 316-322; Drecoll in: *AH* (2007), p. 257; M. Tilley en B. Ramsey, 'Answer tot he Writings of Petilian (Contra litteras Petiliani)' in: *Works(NY)* 1,21 (2019), p. 47-264. Drecoll vermeldt als datering 400-404, Quinot, Tilley en Dodaro geven een nauwkeurigere datering: boek 1 in het begin van 400, boek 2 in 401 en boek 3 in 403.
112. Zie inzake *cath. fr.* o.a. Y.M.-J. Congar, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 28 (1963), p. 485-501 en 746-749; M. Moreau, 'Catholicos fratres (Ad-)' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 808-815; M.A. Tilley, 'Catholicos fratres, Ad; or De unitate ecclesiae' in: *AthAg* (1999), p. 150-151; Drecoll in: *AH* (2007), p. 250-261, met name p. 260. In *retr.* wordt *cath. fr.* niet vermeld, mogelijk omdat Augustinus het geschrift zelf aanduidt als *epistula* (cf. *cath. fr.* 1 en 48). Omdat Augustinus in *cath. fr.* 1 refereert aan een reeds gevoerde polemiek met Petilianus, wordt het gedateerd in de periode waarin boek 2 van *c. litt. Pet.* is geschreven.

*Epistula 76 ¹¹³	403
Epistula 73 ¹¹⁴	404
Ad Cresconium grammaticum partis Donati libri quattor ¹¹⁵	405-406
*Epistula 87 ¹¹⁶	406-411
Epistula 93 ¹¹⁷	407-408
Epistula 98 ¹¹⁸	408-414 ¹¹⁹
Epistula 105 ¹²⁰	409
Epistula 108 ¹²¹	410
De unico baptismo contra Petilianum ad Constantinum liber unus ¹²²	410-411
*Epistula 129 ¹²³	411

-
113. Zie inzake *ep.* 76 o.a. R. Teske, ‘Letter 76’ in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 297-300; J. Divjak, ‘Epistulae’, p. 961 en 1029-1030.
114. Zie inzake *ep.* 73 o.a. R. Teske, ‘Letter 73’ in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 272-278; J. Divjak, ‘Epistulae’, p. 929-937 en 1029-1030.
115. Zie inzake *Cresc.* o.a. *retr.* 2,26; A.C. de Veer, ‘Introduction’ en ‘Notes complémentaires’ in: *BA* 31 (1968), p. 7-67 en 741-830; M.A. Tilley, ‘Cresconium grammaticum partis Donati, Contra’ in: *AthAg* (1999), p. 255-256; M. Moreau, ‘Cresconium grammaticum partis Donati (Ad -)’ en ‘Cresconius grammaticus’ in: *AL* 2 (1996-2002), p. 131-139; Drecoll in: *AH* (2007), p. 257; H.-J. Sieben, *Augustinus ad Cresconium – An Cresconius*, Paderborn 2014.
116. Zie inzake *ep.* 87 o.a. R. Teske, ‘Letter 87’ in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 344-350; J. Divjak, ‘Epistulae’, p. 963 en 1029-1030; in zijn korte bespreking van *ep.* 87 vermeldt Divjak als datering: ‘zwischen 406 und 411’, zie p. 963; in het grote overzicht op p. 1029-1030 staat echter 404-411 als datering vermeld.
117. Zie inzake *ep.* 93 o.a. R. Teske, ‘Letter 93’ in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 376-408; J. Divjak, ‘Epistulae’, p. 965 en 1029-1030.
118. Zie inzake *ep.* 98 o.a. R. Teske, ‘Letter 98’ in: *Works(NY)* 2,1 (2001), p. 426-432; J. Divjak, ‘Epistulae’, p. 966 en 1029-1030; Divjak geeft geen datering omdat deze volgens hem onzeker is; volgens hem is de geadresseerde, bisschop Bonifatius, niet met zekerheid geïdentificeerd, zie Divjak p. 966. Teske gaat er vanuit dat het Bonifatius van Cataqua in Numidië betreft; hij opteert voor eind 408, mogelijk pas in 413, zie Teske p. 426. R.B. Eno noemt als datering 408/414, zie *AthAg* (1999), p. 301.
119. Gezien de wijze waarop de *area* in deze brief functioneert, kan de brief worden gedateerd aan het begin van de pelagiaanse strijd, zie hoofdstuk 4. De datering kan dus worden gepreciseerd: 411-414 AD.
120. Zie inzake *ep.* 105 o.a. J. Divjak, ‘Epistulae’, p. 968 en 1029-1030; R. Teske, ‘Letter 105’ in: *Works(NY)* 2,2 (2003), p. 54-64.
121. Zie inzake *ep.* 108 o.a. J. Divjak, ‘Epistulae’, p. 969 en 1031-1032; R. Teske, ‘Letter 108’ in: *Works(NY)* 2,2 (2003), p. 67-82.
122. Zie inzake *un. bapt.* o.a. *retr.* 2,34; A.C. de Veer, ‘Introduction’ en ‘Notes complémentaires’ in: *BA* 31 (1968), p. 645-661 en 830-853; M.A. Tilley, ‘Unico baptismo contra Petilianum, De’ in: *AthAg* (1999), p. 858-859.
123. Zie inzake *ep.* 129 o.a. J. Divjak, ‘Epistulae’ p. 973 en 1031-1032; R. Teske, ‘Letter 129’ in: *Works(NY)* 2,2 (2003), p.178-182. Divjak preciseert de datering als volgt: ‘zwischen dem 20.5 und dem 1.6.411’, zie Divjak, p. 973.

Breviculus conlationis cum donatistis libri tres ¹²⁴	eind 411
Contra donatistas liber unus (=ad donatistas post collationem) ¹²⁵	411-412
Epistula 142 ¹²⁶	na 411
Epistula 208 ¹²⁷	na 411
*De peccatorum meritis et remissione et de baptismo paruulorum ad Marcellinum libri tres ¹²⁸	411-412
De fide et operibus liber unus ¹²⁹	413
Epistula 177 ¹³⁰	416
De gestis Pelagii liber unus ¹³¹	1 ^e helft 417

124. Zie inzake *breuic.* o.a. *retr.* 2,39; E. Lamirande, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 32 (1965), p. 9-79 en 687-734; S. Lancel, 'Breviculus conlationis cum Donatistis' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 681-684; M.A. Tilley, 'Breviculus conlationis cum Donatistis (A Summary of the Meeting with the Donatists)' in: *AthAg* (1999), p. 112-113; Drecoll in: *AH* (2007), p. 258; C. Weidmann (ed.), *Collatio Carthaginiensis anni 411*, Berlin-Boston 2018, p. 259-307. Overigens worden *breuic.* en *c. Don.* in *retr.* vermeld na *f. et op.*
125. Zie inzake *c. Don.* o.a. *retr.* 2,40; E. Lamirande, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 32 (1965), p. 79-90 en 735-739; M.A. Tilley, 'Donatistas post collationem, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 281; S. Lancel, 'Donatistas (Contra -)' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 639-644; Drecoll in: *AH* (2007), p. 258; Weidmann, *Collatio Carthaginiensis anni 411*, p. 309-374. Lancel geeft de meest nauwkeurige datering: of het einde van 411 AD of de eerste weken van 412, zie Lancel, p. 639-640. Overigens worden *breuic.* en *c. Don.* in *retr.* vermeld na *f. et op.*
126. Zie inzake *ep.* 142 o.a. J. Divjak, 'Epistulae', p. 977 en 1031-1032; R. Teske, 'Letter 142' in: *Works(NY)* 2,2 (2003), p. 298-300.
127. Zie inzake *ep.* 208 o.a. J. Divjak, 'Epistulae', p. 993 en 1033-1034; R. Teske, 'Letter 208' in: *Works(NY)* 2,3 (2004), p. 389-392.
128. Zie inzake *pecc. mer.* o.a. *retr.* 2,33; R.J. Teske, 'The Punishment and Forgiveness of Sins and the Baptism of Little Ones' in: *Works(NY)* 1,23 (1997), p. 17-137; G. Bonner, 'Peccatorum meritis et remissione peccatorum et de baptismo paruulorum, De' in: *AthAg* (1999), p. 632-633; B. Delaroche, 'Peccatorum meritis et remissione et de baptismo paruulorum (De-)' in: *AL* 4 (2012-2019), p. 574-581; Delaroche preciseert de datering als volgt: 'entre novembre 411 et mars 412'; I. Wisse en R. Debaene, *Aurelius Augustinus. Vier antipelagiaanse geschriften*, Zoetermeer 2014, p. 47-200; zie hierin ook P.J.J. van Geest, 'Bepaald en toch ondoorgrondelijk. Bij wijze van voorwoord', p. 7-10; A. Dupont en M. Lamberigts, 'De geschiedenis van het pelagianisme en van zijn recente studie. Bij wijze van inleiding', p. 11-43.
129. Zie inzake *f. et op.* o.a. *retr.* 2,38; J. Pegon et G. Madec, 'Avant propos' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 8 (1951), p. 345-353 en 503-509; C.J. Perl, *Aurelius Augustinus. Drie Bücher über den Glauben*, Paderborn 1968, p. XI-XXV en 87-192; V.H. Drecoll, 'Fide et operibus (De-)' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 1305-1311; M. Fiedrowicz, 'Faith and Work (De fide et operibus)' in: *Works(NY)* 1,8 (2005), p. 219-261; F.G. Clancy, 'Fide et operibus, De' in: *AthAg* (1999), p. 359-360; Drecoll in: *AH* (2007), p. 258.
130. Zie inzake *ep.* 177 o.a. J. Divjak, 'Epistulae', p. 983-984 en 1033-1034; R. Teske, 'Letter 177' in: *Works(NY)* 2,3 (2004), p. 141-150.
131. Zie inzake *gest. Pel.* o.a. *retr.* 2,47; G. de Plinval en J. de la Tullaye, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 21 (1966), p. 417-429 en 627-637; R.J. Teske, 'The Deeds of Pelagius' in: *Works(NY)* 1,23 (1997), p. 317-381; G. Bonner, 'Gestis Pelagii, De' in: *AthAg* (1999), p. 382-383;

Epistula 185 (=De correctione donatistarum liber unus) ¹³²	416-417
De gratia Christi et de peccato originali libri duo ¹³³	zomer 418
Quaestionum libri septem ¹³⁴	419
*Contra aduersarium legis et prophetarum libri duo ¹³⁵	419-421
Contra Gaudentium donatistarum episcopum libri duo ¹³⁶	418-419
*De doctrina christiana libri quattor ¹³⁷	396-428
De ciuitate Dei libri uiginti duo ¹³⁸	412-426

-
- A. Kessler, 'Gestis Pelagii (De-)' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 158-167; Drecoll in: *AH* (2007), p. 258.
132. In *retr.* 2,48 wordt *ep.* 185 aangeduid als *Liber de correctione donatistarum*. Zie inzake *ep.* 185 o.a. J. Divjak, 'Epistulae' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 986-987 en 1033-1034; R. Teske, 'Letter 185' in: *Works(NY)* 2,3 (2004), p. 178-206; P. van Geest en V. Hunink, *Met zachte hand. Augustinus over dwang in kerk en maatschappij [epistula 185]*, Budel 2012.
133. Zie inzake *gr. et pecc. or.* o.a. *retr.* 2,50; J. Plagnieux et F.J. Thonnard, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 22 (1975), p. 9-51 en 671-756; R.J. Teske, 'The Grace of Christ and Original Sin' in: *Works(NY)* 1,23 (1997), p. 383-463; G. Bonner, 'Gratia Christi et de peccato originali, De-' in: *AthAg* (1999), p. 399-400; P.-M. Hombert, 'Gratia Christi et de peccato originali (De-)' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 242-253; Drecoll in: *AH* (2007), p. 258.
134. Zie inzake *qu.* o.a. *retr.* 2,55,1-3; A.D. Fitzgerald, 'Quaestiones in Heptateuchum' in: *AthAg* (1999), p. 692-693; Drecoll in: *AH* (2007), p. 259. Fitzgerald noemt als datering: 419; Drecoll schrijft: ca. 419/421. In *retr.* wordt *qu.* eerder vermeld dan *c. Gaud.*
135. Zie inzake *c. adu. leg.* o.a. *retr.* 2,58; T. Raveaux, 'Aduersarium legis et prophetarum (Contra -)' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 107-112; R.J. Teske, 'Aduersarium legis et prophetarum, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 11-12; Drecoll in: *AH* (2007), p. 259.
136. Zie inzake *c. Gaud.* o.a. *retr.* 2,59; E. Lamirande, 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 32 (1965), p. 489-505 en 743-753; M.A. Tilley, 'Gaudentium, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 375-376; S. Lancel, 'Gaudentium Donatistarum episcopum (Contra-)' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 90-95; Drecoll in: *AH* (2007), p. 259. Volgens Drecoll is boek 1 na 20 september 418 geschreven en boek 2 in de herfst van 419; Lancel dateert de redactie van het uiteindelijke boek tussen het voorjaar en de herfst van 419.
137. Zie inzake *doctr. chr.* o.a. *retr.* 2,4; J.J. O'Donnell, 'Doctrina Christiana, De' in: *AthAg* (1999), p. 278-280; J. den Boeft en I. Sluiter, *Aurelius Augustinus. Wat betekent de Bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie [De doctrina christiana]*, Amsterdam 1999; K. Pollmann, 'Doctrina christiana (De -)' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 551-575; Drecoll in: *AH* (2007), p. 255;. Volgens Drecoll zijn boek 1,1-3,35 te dateren kort na Augustinus' wijding tot bisschop en boek 3,36-4,64 gelijktijdig met *retr.*, dus in de periode 424-428, zie Drecoll p. 251 en 255. Gezien de volgorde in *retr.* zou *doctr. chr.* gedateerd moeten worden na *agon.*, maar omdat de relevante passage inzake de *area* te vinden is in het latere deel, is hiervan afgeweken in dit chronologische overzicht.
138. Zie inzake *ciu.* o.a. *retr.* 2,43,1-2; G. Bardy, 'Introduction générale' in: *BA* 33 (1959), p. 7-163 en 767-834; id. 'Introduction' en 'Notes complémentaires' in: *BA* 34 (1959), p. 9-39 en 563-636; id. *BA* 35 (1959), p. 9-25 en 469-545; id. *BA* 36 (1960), p. 9-29 en 691-775; id. *BA* 37 (1960), p. 9-33 en 721-859; G. Wijdeveld, *Aurelius Augustinus. De stad van God*, Amsterdam 2002 (eerste druk 1983); G.J.P. O'Daly, 'Ciuitate Dei (De-)' in: *AL* 1 (1986-1994), p. 969-1010; id., *Augustine's City of God. A Reader's Guide*, Oxford 1999; E.L. Fortin, 'Civitate Dei, De' in: *AthAg* (1999), p. 196-202; Drecoll in: *AH* (2007), p. 258; J. van Oort, 'De civitate Dei (Über die Gottesstadt)' in: *AH* (2007), p. 347-363. Augustinus begint met zijn *grande opus* in 412; boek 1-3 verschijnen

*Contra Iulianum libri sex ¹³⁹	421-423
Contra Iulianum opus imperfectum ¹⁴⁰	428-430

1.4.3 Homiletische werken

Enarrationes in Psalmos¹⁴¹

Enarratio	Datering en lokalisering
En. Ps. 6	394-395 ¹⁴²
En. Ps. 8	394-395 ¹⁴³
En. Ps. 9	394-395 ¹⁴⁴
*En. Ps. 10	394-395 ¹⁴⁵
En. Ps. 21,2	405-411 in Hippo Regius, woensdag voor Pasen (Fiedrowicz).

---

in 413-414, boek 4-5 in 415, boek 6-10 in 417, boek 11-14 in 418-419, boek 15-17 in 419-420, boek 18 in 425 en boek 19-22 in 426, zie O'Daly, *AL*, p. 970-976. Strikt geredeneerd vanuit de volgorde in *retr.* zou *ciu.* in deze chronologische lijst geplaatst moeten worden voorafgaand aan *gest. Pel.* (en/of *ep.* 177). De reden waarom hiervan is afgeweken, ligt in het feit dat de relevante hoofdstukken wat betreft de *area* te vinden zijn in de latere delen van *ciu.*

139. Zie inzake *c. Iul.* o.a. *retr.* 2,62; R.J. Teske, 'Answer to Julian' in: *Works(NY)* 1,24 (1998), p. 221-536; G. Bonner, 'Julianum, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 480; Drecoll in: *AH* (2007), p. 259; M. Zelzer, 'Iulianum (Contra -)' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 812-824.
140. Zie inzake *c. Iul. imp.* o.a. R.J. Teske, 'Unfinished Work in Answer to Julian' in: *Works(NY)* 1,25 (1999); G. Bonner, 'Julianum opus imperfectum, Contra' in: *AthAg* (1999), p. 480-481; M. Zelzer, 'Iulianum opus imperfectum (Contra-)' in: *AL* 3 (2004-2010), p. 824-835; Drecoll in: *AH* (2007), p. 260.
141. De collectie *Enarrationes in psalmos* bestaat uit preken, homiletische voordrachten en vers-voor-vers-verklaringen die gezamenlijk heel het oudtestamentische boek van de Psalmen bestrijken. Van de vroege tot de late jaren waarin Augustinus als *tractator scripturarum* dient, houdt hij zich bezig met de psalmenprediking. Helaas is de datering van de afzonderlijke *enarrationes* problematischer dan van de niet-homiletische werken. Deels is de datering onbekend, deels zijn de voorgestelde dateringen onzeker of omstreden, zie hiervoor o.a. M. Fiedrowicz, 'Enarrationes in Psalmos' in: *AL* 2 (1996-2002), p. 804-858, met name p. 805-810. In zijn uitvoerige artikel geeft Fiedrowicz een overzicht van de stand van zaken inzake het onderzoek naar de chronologie van de *enarrationes*, waarmee hij inzichtelijk maakt (a) welke data volgens hem zeker zijn, (b) op grond waarvan, en (c) welke verdere lokaliseringen en dateringen er door wie zijn gegeven. In aanvulling op het overzicht van Fiedrowicz wordt verwezen naar de uitgaven van *BA* voor zover deze naderhand zijn verschenen. Zie inzake de *enarrationes* verder o.a. M. Fiedrowicz en M. Boulding in: *Works(NY)* 3,15-20 (2000-2004).
142. *En. Ps.* 1-32 (met uitzondering van de extra preken die naderhand over eenzelfde psalm zijn gehouden, zoals *en. Ps.* 21,2) worden doorgaans gedateerd in de jaren waarin Augustinus presbyter is, dus 394-395 AD, zie Fiedrowicz, p. 806-807; zie ook *BA* 57A (2009), *BA* 57B (2009), *BA* 58A (2011), *BA* 58B (2014).
143. Cf. Fiedrowicz, p. 806-807.
144. Cf. Fiedrowicz, p. 806-807.
145. Cf. Fiedrowicz, p. 806-807.

- Verdere dateringen: Goede Vrijdag rond 397 (Monceaux); 25 maart 395 in Hippo (Zarb); 412-415, mogelijk de week voor Pasen in 415 (Rondet).¹⁴⁶
- Volgens Dideberg moet *ep. Io. tr.* gedateerd worden in 407; in dat geval zou deze *Enarratio* gedateerd kunnen worden op de woensdag voor Pasen in 407.¹⁴⁷
- *En. Ps. 24 394-395¹⁴⁸
- En. Ps. 25,2 Mei 411 in Carthago (Zarb); 400-411 in Hippo (Rondet); rond de *conlatio Carthaginiensis* van 1-8 juni 411 (La Bonnardière).¹⁴⁹
- En. Ps. 30,2,2 Buiten Hippo, kort na 29 juni (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: 1 juli 411 in Carthago (Zarb); 412-415 in Carthago (Rondet); 413 in Carthago (Perler/Maier); niet later dan 411 (Berrouard); begin juli 412 op de locatie van het concilie van 412, mogelijk in Cirta/Constantina (Hombert).¹⁵⁰
- En. Ps. 30,2,3 Zie *en. Ps. 30,2,2*.¹⁵¹
- En. Ps. 34,1 In Thagaste tijdens een bijeenkomst van bisschoppen (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: zomer 414 (Zarb); winter 412/413 (Rondet); later: 408/409 in Carthago (Rondet); zomer 414 (415?) in Thagaste (Perler/Maier); 414/415 (Hombert)¹⁵²; waarschijnlijk 406-407 (Bouton-Touboulic).¹⁵³
- En. Ps. 34,2 Een dag later gehouden dan *en. Ps. 34,1*, zie boven (Fiedrowicz).¹⁵⁴

146. Deze *Enarratio* wordt (samen met *en. Ps. 95*; *en. Ps. 119-133*; *Io. eu. tr. 1-12*) ingedeeld in een prekenserie die wordt gelokaliseerd in Hippo Regius (op grond van het opschrift bij *en. Ps. 95*); *terminus post quem*: wetgeving tegen de donatisten d.d. 12 februari 405 (op grond van *Io. eu. tr. 6,25*); *terminus ante quem*: *conlatio Carthaginiensis* in juni 411 (op grond van *en. Ps. 124,10*; *Io. eu. tr. 9,13*; *ep. Io. tr. 3,7*). Inzake *en. Ps. 21,2* vermeldt Fiedrowicz bovendien: ‘Mittwoch der Karwoche, vor *ep. Io. tr.*’; zie verder Fiedrowicz, p. 825-26.

147. Cf. D. Dideberg, ‘Epistulam Iohannis ad Parthos tractatus decem (In-)’ in: *AL 2* (1996-2002), p. 1064-1070, met name p. 1065. Overigens noemt Dideberg het jaar 415 als achterhaalde datering van *ep. Io. tr.*

148. Cf. Fiedrowicz, p. 806-807.

149. Cf. Fiedrowicz, p. 809-810.

150. Cf. Fiedrowicz, p. 809-810.

151. Cf. Fiedrowicz, p. 809-810.

152. Cf. Fiedrowicz, p. 811-812.

153. Cf. *BA 58B* (2014), p. 234-239.

154. Cf. Fiedrowicz, p. 811-812.

- En. Ps. 36,3 Herfst/winter 403? In Carthago (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: herfst 401 (Wundt); herfst 403 (Monceaux); 8 november 403 (Zarb); 401-405 (Rondet); eind september 403 (Hombert).¹⁵⁵
- *En. Ps. 40 Gedenkdag van martelaren (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: juni 411 in Carthago (Zarb); voor 400 (Rondet); 400-410 in Hippo (La Bonnardière),¹⁵⁶ waarschijnlijk 405 (Descotes).¹⁵⁷
- *En. Ps. 43 Vastentijd 412 in Hippo (Zarb); vroeg (Rondet),¹⁵⁸ waarschijnlijk 407-408 (Dulaey).¹⁵⁹
- En. Ps. 45 Vastentijd 412 in Hippo (Zarb); rond 407/408 (Rondet); 404-407 (Hombert).¹⁶⁰
- En. Ps. 47 Niet in Carthago (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: vastentijd 412 in Hippo (Zarb); voor 407/408? (Rondet);
400-411 te Hippo (La Bonnardière); 400-405, waarschijnlijk paastijd 403 (Hombert); vóór 402 (Ten Hove).¹⁶¹
- *En. Ps. 48,1 Vastentijd 412 in Hippo (Zarb); rond 410 (Rondet).¹⁶²
- En. Ps. 49 In de buurt van Utica, mogelijk Carthago (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: vastentijd 412 in Hippo (Zarb); 412 in Carthago (Rondet); 400-411 in Hippo (La Bonnardière); eind 412 in Carthago (Hombert); waarschijnlijk eerder dan 412 (Ten Hove).¹⁶³

---

155. Cf. Fiedrowicz, p. 811-812.

156. Cf. Fiedrowicz, p. 813-814.

157. Cf. *BA 59A* (2017), p. 299-303.

158. Cf. Fiedrowicz, p. 813-814.

159. Cf. *BA 59A* (2017), p. 464-468.

160. Cf. Fiedrowicz, p. 813-814.

161. Cf. Fiedrowicz, p. 813-814 (inzake Zarb, Rondet, La Bonnardière en Hombert). Volgens Hombert zijn de late dateringen gebaseerd op vermeende anti-pelagiaanse polemiek; hij vermeldt dat Rondet zich voorzichtig heeft uitgesproken voor een datering voor 407/408, mogelijk zelfs voor 403 AD. Zie Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 603. In hoofdstuk 3 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom de wijze waarop Augustinus in *en. Ps. 47* nog over twee dorsvloeren (de dorsvloer van het Joodse volk en de dorsvloer van de kerk) spreekt, een argument is voor een datering vroeger dan het jaar 402.

162. Cf. Fiedrowicz, p. 813-814.

163. Cf. Fiedrowicz, p. 813-814 (inzake Zarb, Rondet, La Bonnardière en Hombert). Hombert schrijft dat *en. Ps. 49* 'certainement' dateert uit 412, met name op grond van vermeende anti-pelagiaanse polemiek, zie Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 607-609. In hoofdstuk 5 en 7 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom *en. Ps. 49* gedateerd moet worden vóór *en. Ps. 121*.

- *En. Ps. 51   Januari 413 in Carthago (Zarb); na 413, mogelijk in Hippo, mogelijk 414 in Thagaste (Rondet); 412/413 (Perler/Maier).¹⁶⁴
- *En. Ps. 53   Kort na *en. Ps.* 51 (Fiedrowicz).¹⁶⁵
- En. Ps. 54   394-396 (Monceaux); Paastijd (april) 395 in Hippo (Zarb); 408 (Rondet); 408 (La Bonnardière); 400-411 (herziening La Bonnardière).¹⁶⁶
- *En. Ps. 55   Carthago, donderdag (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: september 412-januari 413 (Zarb); 411 (Rondet).¹⁶⁷
- *En. Ps. 58,1   Carthago (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: januari 413 in Carthago (Zarb); 414/415 (Rondet).¹⁶⁸
- En. Ps. 66   Carthago, kort na *en. Ps.* 102 en 103 (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: september-december 412 in Carthago (Zarb); september-december 412 in Carthago (Rondet); later: nazomer/herfst 411 (Rondet); december 409 in Carthago (La Bonnardière); winter 403 (404?) in Carthago (Dolbeau); december 403 in Carthago (Hombert).¹⁶⁹
- *En. Ps. 67   Eerste helft 415 (Fiedrowicz).¹⁷⁰
- En. Ps. 68,1   In Thagaste, kort na *en. Ps.* 34 (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: zomer 414 (Zarb); winter 412/413 (Rondet); later: winter 408/409 in Carthago (Rondet); zomer 414 (415?) (Perler/Maier); 414/415 in Thagaste (Hombert).¹⁷¹
- *En. Ps. 69   Gedenkdag van martelaren (Fiedrowicz).

Als de datering van *en. Ps.* 121 in het jaar 407 klopt, dan betekent dit dat *en. Ps.* 49 voor 407 AD gedateerd moet worden.

164. Cf. Fiedrowicz, p. 813-816.

165. Cf. Fiedrowicz, p. 815-816.

166. Cf. Fiedrowicz, p. 815-816.

167. Cf. Fiedrowicz, p. 815-816.

168. Cf. Fiedrowicz, p. 815-816.

169. Cf. Fiedrowicz, p. 827-828; volgens Fiedrowicz vormen s. Dolbeau 5 (=114B), *en. Ps.* 66, *en. Ps.* 80, *en. Ps.* 102, *en. Ps.* 103,1-4, *en. Ps.* 146 en *en. Ps.* 147 een Carthaagse serie.

170. Cf. Fiedrowicz, p. 830-831.

171. Cf. Fiedrowicz, p. 817-818.

- Verdere dateringen: tweede helft 411-412 in Hippo (Zarb); voor 400 (Rondet); 400-405 in Hippo (La Bonnardière); 411/412 (Ring).¹⁷²
- En. Ps. 71 Eerste helft 415 (Fiedrowicz).¹⁷³
- *En. Ps. 73 Vastentijd 412 in Hippo (Zarb); 411 in Carthago (Rondet); 412 (Hombert).¹⁷⁴
- *En. Ps. 88,1 September (uigilia Cypriani)? (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: 2e helft 411-begin 412 in Hippo (Zarb); herfst 411 in Carthago (Rondet); september 411 in Carthago (Perler/Maier); 399-411 in Hippo (La Bonnardière); vóór 402 (Ten Hove).¹⁷⁵
- En. Ps. 90,2 September-november 412 in Carthago (Zarb); na Pasen 408 (Rondet).¹⁷⁶
- En. Ps. 92 411/412 in Hippo (Zarb); vroeg (Rondet).¹⁷⁷
- En. Ps. 93 Mogelijk gehouden voor meerdere bisschoppen, mogelijk niet in Hippo (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: zomer 414 in Thagaste (Zarb); 407-409 (zomer 408?) in Carthago (Rondet); later: 414 in Thagaste (Rondet); zomer 414 (415?) in Thagaste (Perler/Maier).¹⁷⁸
- En. Ps. 94 393/394 in Hippo (Zarb); voor 396 (Rondet).¹⁷⁹
- En. Ps. 100 395 (Rondet); 394-395 (Hombert).¹⁸⁰
- En. Ps. 103,3 Carthago, kort na *en. Ps.* 102 en 103 (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: september-december 412 in Carthago (Zarb); september-december 412 in Carthago (Rondet); later: nazomer/herfst 411 (Rondet); december 409 in

172. Cf. Fiedrowicz, p. 817-818.

173. Cf. Fiedrowicz, p. 830-831.

174. Cf. Fiedrowicz, p. 817-818.

175. Cf. Fiedrowicz, p. 819-820 (inzake Zarb, Rondet, Perler/Maier en La Bonnardière). In hoofdstuk 3 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom de wijze waarop Augustinus in *en. Ps.* 88,1 nog over twee dorsvloeren (de dorsvloer van het Joodse volk en de dorsvloer van de kerk) spreekt, een argument is voor een datering vroeger dan het jaar 402.

176. Cf. Fiedrowicz, p. 819-820.

177. Cf. Fiedrowicz, p. 819-820.

178. Cf. Fiedrowicz, p. 819-820.

179. Cf. Fiedrowicz, p. 819-820.

180. Cf. Fiedrowicz, p. 821-822.

- En. Ps. 118,15 Carthago (La Bonnardière); winter 403 (404?) in Carthago (Dolbeau); december 403 in Carthago (Hombert).¹⁸¹
Laatstverschenen *enarratio* (Fiedrowicz); niet voor 419, waarschijnlijk rond 422 (La Bonnardière en Kannengieser);¹⁸² 418-419 (Dulaey).¹⁸³
- En. Ps. 119 405-411 in Hippo Regius (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: september-oktober 412 in Carthago (Zarb); voorjaar 408 of 407 (Rondet); december 414-augustus 415 (Le Landais); winter 406-voor Pasen 407? (La Bonnardière); februari/maart 407 (Poque).¹⁸⁴
Gezien het feit dat *en. Ps.* 119 wordt ingedeeld in dezelfde prekenserie als *en. Ps.* 21,2 zou ook deze *Enarratio* gedateerd kunnen worden in 407 (zie ook de opmerkingen bij *en. Ps.* 21,2).
- En. Ps. 121 Zie *en. Ps.* 119 (en *en. Ps.* 21,2).
- En. Ps. 126 Zie *en. Ps.* 119 (en *en. Ps.* 21,2).
- En. Ps. 130 Zie *en. Ps.* 119 (en *en. Ps.* 21,2).
- En. Ps. 137 5 december, gedenkdag van Crispina (Fiedrowicz)
Verdere dateringen: 414 in Hippo (Zarb); in Hippo (La Bonnardière); rond 404 (Hombert).¹⁸⁵
- *En. Ps. 138 Niet voor 410?; in Utica (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: 26-31 december 412 in Carthago (Zarb); 411/412 in Carthago (Rondet); 415 (Lauras/Rondet); december 412 in Utica (Perler/Maier).¹⁸⁶
- En. Ps. 147 Carthago (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: september-december 412 in Carthago (Zarb); september-december 412 in Carthago (Rondet); later: nazomer/herfst 411 (Rondet); december 409 in Carthago (La Bonnardière); winter 403 (404?) in Carthago (Dolbeau); december 403 in Carthago (Hombert).¹⁸⁷

181. Cf. Fiedrowicz, p. 827-828; volgens Fiedrowicz vormen s. Dolbeau 5 (=114B), *en. Ps.* 66, *en. Ps.* 80, *en. Ps.* 102, *en. Ps.* 103,1-4, *en. Ps.* 146 en *en. Ps.* 147 een Carthaagse serie.

182. Cf. Fiedrowicz, p. 831-832.

183. Cf. *BA* 67A (2016), p. 34-46; *BA* 67B (2017), p. 5.

184. Cf. Fiedrowicz, p. 825-826; volgens Fiedrowicz vormen de preken *en. Ps.* 119-133, *Io. eu. tr.* 1-12, *en. Ps.* 21,2, en *en. Ps.* 95 een samenhangende prekenreeks; zie ook boven (bij *en. Ps.* 21,2).

185. Cf. Fiedrowicz, p. 821-822.

186. Cf. Fiedrowicz, p. 829-830.

187. Cf. Fiedrowicz, p. 827-828; volgens Fiedrowicz vormen s. Dolbeau 5 (=114B), *en. Ps.* 66, *en. Ps.* 80, *en. Ps.* 102, *en. Ps.* 103,1-4, *en. Ps.* 146 en *en. Ps.* 147 een Carthaagse serie.

- En. Ps. 149 Mogelijk in Carthago, na Pasen (Fiedrowicz).
Verdere dateringen: voor 406 (Monceaux); juni 411 (Zarb); 408-411 (La Bonnardière); 395-407 (Dolbeau); 404 (Hombert).¹⁸⁸
- In epistulam Iohannis ad Parthos tractatus decem¹⁸⁹
- Ep. Io. tr. no.: Datering en lokalisering:
Ep. Io. tr. 3 Voor en na Pasen in 407, waarschijnlijk in Hippo Regius.¹⁹⁰
- In Iohannis euangelium tractatus CXXIV¹⁹¹
- Io. eu. tr. no.: Datering en lokalisering:
Io. eu. tr. 4 Winter 406/407 (Fitzgerald)¹⁹²; in een winterseizoen (herfst tot Pasen) tijdens de periode 405-411, waarschijnlijk in 407, in Hippo Regius (Müller)¹⁹³.
- Io. eu. tr. 6 Zie bij *Io. eu. tr. 4*.
Io. eu. tr. 10 Zie bij *Io. eu. tr. 4*.
Io. eu. tr. 12 Zie bij *Io. eu. tr. 4*.
Io. eu. tr. 19 414 (Fitzgerald)¹⁹⁴; tijdens een zomer en de daarop volgende herfst/winter in de periode 412-417, niet in 413, in Hippo Regius (Müller)¹⁹⁵.

188. Cf. Fiedrowicz, p. 823-824.

189. Zie inzake *ep. Io. tr.* o.a. A.D. Fitzgerald, 'Epistulam Iohannis ad Parthos tractatus, In (Tractates on the First Letter of John)' in: *AthAg* (1999), p. 310-311; D. Dideberg, 'Epistulam Iohannis ad Parthos tractatus decem (In-)' in: *AL 2* (1996-2002), p. 1064-1070; id., in: *BA 76* (2008); B. Ramsey in: *Works(NY)* 1,14 (2008). Het betreft een serie van tien preken over de eerste brief van de apostel Johannes die zijn gehouden voor en na Pasen. Eerder werd de serie gedateerd in 415, maar tegenwoordig in 407, zie Fitzgerald, p. 310; Dideberg, *AL 2*, p. 1064-1065; Ramsey, p. 9 en p. 132 noot 2.

190. Cf. Dideberg, *AL 2*, p. 1064-1065; Ramsey, p. 9.

191. Het corpus *Io. eu. tr.* bestaat uit 124 preken die aangeduid worden als *sermones, homiliae* en/of *tractatus*. Zie inzake *Io. eu. tr.* o.a. M.-F. Berrouard in: *BA 71* (1969), *BA 72* (1977), *BA 73A* (1988), *BA 73B* (1989), *BA 74A* (1993), *BA 74B* (1998), *BA 75* (2003); A.D. Fitzgerald, 'Iohannis euangelium tractatus, In (Tractates on the Gospel of John)' in: *AthAg* (1999), p. 474-475; A. Fitzgerald en E. Hill in: *Works(NY)* 3,12 (2009); H. Müller, 'Iohannis euangelium tractatus CXXIV (In-)' in: *AL 3* (2004-2010), p. 704-730. Zarb heeft de prekencollectie gedateerd in 412/413, maar deze datering wordt tegenwoordig als achterhaald beschouwd, zie o.a. Müller, p. 704-705 noot 6.

192. Cf. Fitzgerald, p. 474-475; Fitzgerald baseert zich op M.F. Berrouard in *BA 71-74B* (1969-1998).

193. Cf. Müller, p. 705-711; volgens Müller kunnen de tractaten 1-12 in dezelfde tijd gedateerd worden als onder andere *en. Ps.* 119-133; *en. Ps.* 21,2. Dat zou pleiten voor een nadere precisering in 407. Zie ook boven inzake de datering van de genoemde *enarrationes*.

194. Cf. Fitzgerald, p. 474-475; Fitzgerald baseert zich op M.F. Berrouard in *BA 71-74B* (1969-1998).

195. Cf. Müller, p. 706-711; volgens Müller zijn de tractaten 17-54 waarschijnlijk achtereenvolgens

Io. eu. tr. 27	Zie bij <i>Io. eu. tr.</i> 19.
Io. eu. tr. 28	Zie bij <i>Io. eu. tr.</i> 19.
*Io. eu. tr. 31	Zie bij <i>Io. eu. tr.</i> 19.
Io. eu. tr. 95	419 (Fitzgerald) ¹⁹⁶ ; 419-420 (Müller) ¹⁹⁷
Sermones ¹⁹⁸	
Sermo no.:	Datering en lokalisering:
Sermo 4	Verbraken: waarschijnlijk voor 420 (Monceaux); 22 januari 410-419 (Kunzelmann; De Gaiffer; Lambot); 410-419 (Pontet; Beuron); geen lokalisering. In aanvulling op Verbraken: voor 419 (Drobner). ¹⁹⁹
Sermo 5	Verbraken: waarschijnlijk voor 420 (Monceaux); 21 januari 410-419 (Kunzelmann); vastentijd (Lambot, Poque); 408-411? (Beuron); geen lokalisering. In aanvulling op Verbraken: kort voor Pasen, 405-410 (Hill) ²⁰⁰ ; geen datering mogelijk, behalve: vastentijd of paastijd (Drobner). ²⁰¹
Sermo 15	Verbraken: doordeweekse dag (Lapeyre); 418 of later (Kunzelmann); kort na 27 mei, waarschijnlijk 418 (Lambot); 418 of later (La Bonnardière); 418 (Du Roy); waarschijnlijk 418 (Beuron); kort na 27 mei 418 (Perler); lokalisering: Carthago, Basilica Petri et Pauli (Pontet).
Sermo 38	Verbraken geeft geen datering of lokalisering.
*Sermo 47	Verbraken: midden 410 (Monceaux); 409-410 (Kunzel-

---

gehouden in Hippo Regius vanaf de zomer tot in de daaropvolgende herfst/winter.

196. Cf. Fitzgerald, p. 474-475; Fitzgerald baseert zich op M.F. Berrouard.

197. Cf. Müller, p. 713-714; volgens Müller bestaan de tractaten 55-124 uit 70 gedicteerde homiletische verhandelingen.

198. Zie boven inzake de gecompliceerde problematiek van de datering van de *sermones ad populum*. Nog afgezien van het feit dat de verschillende dateringen per preek nogal kunnen verschillen, zijn veel van de vermelde dateringen onzeker. Uitgangspunt voor de vermelde dateringen is het overzicht van Verbraken, aangevuld met verdere gegevens. Zie vooral Verbraken, *Études critiques* (1976); id., 'Mise à jour du Fichier signalétique des sermons de Saint Augustin' (1991); Dolbeau, *Vingt-six sermons* (1996); Hombert, *Nouvelles recherches* (2000). Zie inzake de *sermones* verder o.a. E. Hill in: *Works(NY)* 3,1-11 (1990-1997).

199. Cf. Drobner, 'The Chronology' (2000), p. 211-218, met name p. 213.

200. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,1 (1990), p. 224. In het overzicht van Hombert wordt als datering 394-395 voorgesteld, maar hier is vermoedelijk sprake van een drukfout omdat de bijbehorende verwijzing betrekking heeft op s. 6 en niet op s. 5, zie Hombert, p. 640 in combinatie met p. 305 noot 9.

201. Cf. Drobner, 'The Chronology' (2003), p. 49-66, met name p. 57.

- mann); na 400 (Van Bavel); na 17 juni 414 (Lambot); na 12 februari 405 (La Bonnardière); omstreeks 408 (Beuron); 408 (Bori); erg waarschijnlijk 410-411 (La Bonnardière); lokalisering: Hippo (Monceaux).
In aanvulling op Verbraken: na 17 juni 414 (Hill)²⁰²; waarschijnlijk 407-408 (Hombert).²⁰³
- *Sermo 51 Verbraken: kort na Kerst, op zijn vroegst 417 (Kunzelmann); 417 (Pontet); Kerstmorgen (Van der Meer); niet voor 417 (Beuron); 417-418 (La Bonnardière); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: waarschijnlijk 410 of vroeger (Hill)²⁰⁴; eind december 403 (Hombert en Dolbeau).²⁰⁵
- *Sermo 52 Verbraken: 410-412 (Kunzelmann); waarschijnlijk tussen 410-412 (Mohrmann); 410-412 (Verbraken, Beuron, Mandouze); 419-420 (La Bonnardière); 410-412 (Poque); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: 414-415 (Hombert).²⁰⁶
- Sermo 63A (=Mai 25) Verbraken: 393-405 (Kunzelmann; Beuron); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: vermoedelijk rond 400, waarschijnlijk in Hippo (Hill)²⁰⁷; vermoedelijk 400-405 (Hombert)²⁰⁸; vanaf ongeveer 400 (Coppieters 't Wallant; De Coninck; Demeulenaere).²⁰⁹
- Sermo 71 Verbraken: waarschijnlijk voor 420 (Monceaux); 417 (Kunzelmann; Du Roy); misschien 417 (Verbraken; Beuron); na 418 (La Bonnardière); misschien 417 (Bori); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: 419-420 (Hombert).²¹⁰

202. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,2 (1990), p. 323; zie ook p. 292-293.

203. Cf. Hombert, *Nouvelles Recherches*, p. 553-554.

204. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,3 (1991), p. 44.

205. Cf. Hombert, *Nouvelles Recherches*, p. 82-84.

206. Cf. Hombert, *Nouvelles Recherches*, p. 333 noot 20.

207. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,3 (1991), p. 178.

208. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 360, onder andere noot 7. Hombert geeft een precisering van de datering van Kunzelmann wanneer hij opmerkt dat een datering voor 400 weinig kans maakt.

209. Cf. B. Coppieters 't Wallant, L. de Coninck et R. Demeulenaere, 'Sermo LXIIIA (Mai 25). Monitum' in: *CCSL XLI Aa (Aurelii Augustini Opera XI,2)*, Turnhout 2008, p. 333-334.

210. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 370, onder andere noot 17.

- *Sermo 77 Verbraken: datering en lokalisering onbekend.
Voor 402 (Ten Hove).²¹¹
- Sermo 80 Verbraken: rond 410 (Kunzelmann; Beuron); geen lokalisering.
- Sermo 82 Verbraken: voor 409 (Rottmanner); 408-409 (Kunzelmann; Beuron); rond 409 (Perler); 408-409 (Dideberg); voor 409 (La Bonnardière); lokalisering: misschien Milevis in west-Numidië (Morin); waarschijnlijk Milevis (Perler).
- Sermo 88 Verbraken: rond 400 (Monceaux; Kunzelmann); misschien rond 400 (La Bonnardière); rond 400 (Beuron); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: rond 404 of enige jaren later (Hombert).²¹²
- *Sermo 90 Verbraken: voor 420 (Monceaux); 412-416 (Kunzelmann); 411 (La Bonnardière); 412-416 (Beuron); zomer 413? (Perler); lokalisering: Carthago, Basilica Restituta.
- Sermo 101 Verbraken: begin episcopaat, dus 396 of kort daarna (Wilmart); voor 22 mei (De Bruijne); 396 (Kunzelmann; Mohrmann); tussen 14 en 22 mei 397 (Lambot); 397 (Beuron); tussen 14 en 22 mei 397 (Perler); lokalisering: Carthago, Basilica Fausti (Verbraken).
In aanvulling op Verbraken: 400-410, waarschijnlijk winter 403-404 (Hombert);²¹³ voor 402 (Ten Hove).²¹⁴
- Sermo 111 Verbraken: rond 417 (Kunzelmann); 19 januari (De Bruijne); 19 januari 413 of kort na 415 (Lambot); misschien 417 (Beuron); 19 januari 413 (Perler); misschien 417 (Bori); lokalisering: Carthago, Basilica Fausti (Pontet; Lambot).

211. In hoofdstuk 3 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom de wijze waarop Augustinus in s. 77 nog over twee dorsvloeren (de dorsvloer van het Joodse volk en de dorsvloer van de kerk) spreekt, een argument is voor een datering vroeger dan het jaar 402.

212. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 368, onder andere noot 8.

213. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 209-212 en p. 235-242.

214. In hoofdstuk 3 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom de wijze waarop Augustinus in s. 101 nog over twee dorsvloeren (de dorsvloer van het Joodse volk en de dorsvloer van de kerk) spreekt, een argument is voor een datering vroeger dan het jaar 402.

- *Sermo 114B
(=Dolbeau 5)²¹⁵ Verbraken: december 399 (Kunzelmann); december? (Lambot); 399 (Beuron); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: tussen december 399 en december 409, waarschijnlijk 403; lokalisering vermoedelijk Carthago (Dolbeau).²¹⁶
- *Sermo 130 Verbraken: na 400 (Van Bavel); 417 (Beuron).²¹⁷
In aanvulling op Verbraken: na 426 (Hill)²¹⁸; rond 395 of eerder (Ten Hove).²¹⁹
- Sermo 131 Verbraken: zondag 23 september 417 (Maurini); zondag 23 september 416 (Lapeyre); zondag 23 september 417 (Kunzelmann; De Plinval); 13 september 416 (Pontet); september 416 (Van der Meer); 23 september 417 (La Bonnardière); 417 (Beuron); 2 september 417 (Brown); zondag 23 september 417 (Perler; Berrouard); lokalisering: Carthago, mensa Cypriani (Verbraken).
- Sermo 137 Verbraken: voor 420 (Monceaux); 400-405 (Kunzelmann); waarschijnlijk voor 404 (Mohrmann); vastentijd (Lambot; Poque); 408-411? (Beuron); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: vermoedelijk 400-405; lokalisering: Hippo (Hill)²²⁰; 410-420 (Hombert);²²¹ voor 402 (Ten Hove).²²²

215. S. 114B (=Dolbeau 5; =Mayence 12) is deels bewaard gebleven als s. 346A (=Caillau II,19), zie Dolbeau, *Vingt-six sermons*, p. 422. Volgens Hill is s. 114B vermoedelijk een compilatie van twee preken; ook vermoedt hij voor een deel van de preek een latere datering: na 420, zie Hill in: *Works(NY)* 3,11 (1997), p. 115 noot 1 en 8.

216. Cf. Dolbeau, *Vingt-six sermons*, p. 422-34, met name p. 429-431.

217. Verbraken veronderstelt aanvankelijk dat Beuron s. 131 in plaats van s. 130 zou bedoelen, zie Verbraken, *Études critiques*, p. 85; later herroept hij deze veronderstelling, zie 'Mise à jour du Fichier signalétique des Sermons de saint Augustin', p. 485.

218. Hill vermoedt dat s. 130 na het jaar 426 gedateerd moet worden, vooral vanwege enkele christologische uitspraken in s. 130,3 die volgens hem anti-nestoriaans zouden zijn; zie Hill in: *Works(NY)* 3,4, p. 314-315 noot 1 en 16. Hill geeft echter geen reden waarom de betreffende uitspraken niet veel eerder gedaan kunnen zijn.

219. Zie hoofdstuk 3 (twee graansorten op één dorsvloer) inzake de gedetailleerde en unieke overeenkomst met *diu. qu.* 61,1 (388-395 AD).

220. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,4 (1992), p. 383.

221. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 374, onder andere noot 25.

222. In hoofdstuk 3 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom de wijze waarop Augustinus in s. 137 nog over twee dorsvloeren (de dorsvloer van het Joodse volk en de dorsvloer

- Sermo 146 Verbraken: zaterdag na Pasen 405-411 (Kunzelmann; La Bonnardière); zaterdag na Pasen (Lambot); zondag na Pasen, voor 400 (Poque); 405-411 (Beuron); lokalisering: Hippo, Basilica Maior (Poque).
- *Sermo 155 Verbraken: 15 oktober 417 (Mauristen); 17 juli (Denis volgens Morin); dinsdag 15 oktober 418 (Kunzelmann); oktober 418 (De Plinval); dinsdag 15 oktober 418 (Lambot); 418 (Beuron); 15 oktober 419 (Perler); 417 of 15 oktober 419 (La Bonnardière); lokalisering: Carthago, Basilica Scillitanorum.
- Sermo 164 Verbraken: kort na juni 411 (Monceaux); eind 411 (Kunzelmann); een zondag (Van der Meer); kort na juni 411 (Perler); 411 (Beuron); eind 411 (La Bonnardière); lokalisering: Hippo (Monceaux).
In aanvulling op Verbraken: september/oktober 411; lokalisering: Hippo (Hill).²²³
- *Sermo 214 Verbraken: 391 (Mauristen); waarschijnlijk 390-391 (Wilmart); twee weken voor Pasen 391 (Kunzelmann); drie weken voor Pasen (Rötzingen); tijdens het episcopaat, dus na 395 (De Bruijne); Paaszondag (Busch); 391 (Pontet); tussen 394 en 397 (Van Bavel); drie weken voor Pasen (Verbraken); drie weken voor Pasen, waarschijnlijk in 391 (Eichenseer); na 412 (Verbraken); twee weken voor Pasen, einde van het episcopaat, dus tegen 430 (Poque); 391 (Beuron, Mandouze), twee weken voor Pasen, maart 391 (Perler); tijdens het presbyteriaat, dus voor 396 (Brown); lokalisering: Hippo.
In aanvulling op Verbraken: mogelijk kort na 412 (Hill).²²⁴
- Sermo 223 Verbraken: Paaswake (Mauristen); Paasnacht 400-405 (Kunzelmann); Pasen 400-405 (Mohrmann); zondag na Pasen (Van der Meer; Audet; Lambot); zondag na Pasen, 412 of later (Poque); 400-405 (Beuron); lokalisering: Hippo, Basilica Leontiana (Poque).

---

van de kerk) spreekt, een argument is voor een datering vroeger dan het jaar 402.

223. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,5 (1992), p. 196.

224. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,6 (1993), p. 157-158; Hill bestrijdt de vroege datering niet, maar verantwoordt wel waarom hij de latere datering van Verbraken waarschijnlijk vindt.

- In aanvulling op Verbraken: niet na Pasen maar aan het einde van de paaswake, na de doop van de nieuwe doelingen (Hill).²²⁵
- Sermo 228 Verbraken: Pasen (Verbraken); waarschijnlijk zondag na Pasen (Van der Meer); lokalisering: Hippo (Verbraken).
- Sermo 229 Verbraken²²⁶: maandag na Pasen (Maurini); Pasen (Morin); Pasen 405-411 (Kunzelmann); maandag na Pasen (Audet); Pasen 405-411 (La Bonnardière); Pasen (Lambot; Poque); 405-411 (Beuron); Pasen (Schnitzler); lokalisering: Hippo (Verbraken).
In aanvulling op Verbraken: 403 (Hombert).²²⁷
- Sermo 229F (=Guelf.10) Verbraken: maandag na Pasen (Verbraken); 418 of later (Kunzelmann); 412 of later (Poque); 418 of later (Beuron); lokalisering: Hippo (Verbraken).
In aanvulling op Verbraken: voor 402 (Ten Hove).²²⁸
- *Sermo 251 Verbraken: Paasweek (Mauristen); vrijdag na Pasen 412-416 (Kunzelmann); vrijdag na Pasen, waarschijnlijk na 409 (Lambot); vrijdag na Pasen, 412 of later (Poque); 412-416 (Beuron); vrijdag na Pasen (Zwinggi); lokalisering: Hippo.
- Sermo 252 Verbraken: Paasweek (Mauristen); Pasen, rond 395 (Monceaux); vrijdag na Pasen, 18 april 396 (Kunzelmann); 396 (Pontet); Pasen (Van der Meer); misschien vrijdag na Pasen, 396 (Perler); 395 of later (Lambot); vrijdag na Pasen, 18 april 396 (Folliet); vrijdag na Pasen, 396 (La Bonnardière); 18 april 396 (Sanchis); zaterdag na Pasen, begin episcopaat, dus 396 of kort daarna (Poque); 18 april 396 (Crespin); 396 (Beuron; Mandouze); waarschijnlijk vrijdag na Pasen (Zwinggi); 386 (Bori; volgens Verbra-

225. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,6 (1993), p. 211.

226. Verbraken merkt op dat de authenticiteit van s. 229 is betwist door Adam en Geiselmann, maar bevestigd door Van der Meer, Audet, Mandouze en Zwinggi, zie Verbraken, *Études critiques*, p. 110.

227. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 20, onder andere noot 50. Volgens Hombert bestaat s. 229 uit vijf fragmenten van oorspronkelijk zes preken die tijdens een paasweek gehouden zijn; van de eerste preek uit deze serie zou niets bewaard gebleven zijn.

228. In hoofdstuk 3 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom de wijze waarop Augustinus in s. 229F (=Guelf. 10) nog over twee dorsvloeren (de dorsvloer van het Joodse volk en de dorsvloer van de kerk) spreekt, een argument is voor een datering vroeger dan het jaar 402.

- ken per abuis); lokalisering: Carthago (Tillemont; Morin); waarschijnlijk Carthago (Van der Meer); Hippo (De Bruijne, Perler, Lambot, Poque); Hippo, Basilica Leontiana (Perler, Lambot).
- Sermo 259 Verbraken: zondag na Pasen (Verbraken); rond 393 (Kunzelmann); rond 393-395, niet na 400 (Folliet); rond 400 (Poque); rond 393 (Beuron); lokalisering: Hippo, Basilica Maior of Basilica Pacis (Poque).
- Sermo 260C (=Mai 94) Verbraken: zondag na Pasen (Verbraken); 393-395 (Folliet); 410 of later (Poque); lokalisering: Hippo, Basilica Leontiana (Poque).
In aanvulling op Verbraken: 394-400, waarschijnlijk 395-396 (Ten Hove).²²⁹
- Sermo 260D (=Guelf. 18) Verbraken: zondag na Pasen (Verbraken); 416-417 (Kunzelmann); 412 of later (Poque); 416-417 (Beuron; Bori); lokalisering: Hippo, Basilica Leontiana (Poque).
- Sermo 283 (augm.: Dolbeau 15) Verbraken (inzake s. 283): 22 juli (Verbraken); 9 april (Pontet); 412-416 (Kunzelmann; Beuron); -geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken (inzake s. Dolbeau 15): 22 juli 397 (Dolbeau; Lambot)²³⁰; 22 juli 405 of later (Dolbeau)²³¹; 22 juli 412 (Hombert).²³²
- *Sermo 294 Verbraken: 27 juni 413 (Mauristen, Lapeyre, Kunzelmann, Pontet); na 400 (Van Bavel); 413 (Pinell, Beuron, Perler, La Bonnardière); lokalisering: Carthago, Basilica Maiorum.
In aanvulling op Verbraken: 27 juni 413 (Hombert).²³³
- Sermo 299A (=Mai 19; augm.: Dolbeau 4) Verbraken (inzake s. 299A): 29 juni (Verbraken).

229. In hoofdstuk 3 (chiliasme) worden argumenten gegeven voor deze datering van s. 260C (=Mai 94).

230. Cf. Dolbeau, *Vingt-six sermons*, p. 177-195, met name p. 178 en 194.

231. Bij nader inzien neemt Dolbeau afstand van zijn vroege datering van s. Dolbeau 15 en opteert hij voor het jaar 405 of later, zie Dolbeau, *Vingt-six sermons*, p. 153 noot 54; Id., *Augustin et la prédication en Afrique*, p. 19; zie ook Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 465.

232. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 465-473.

233. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 385-386.

- In aanvulling op Verbraken (inzake s. Dolbeau 4): waarschijnlijk 29 juni 404 in Carthago; anders mogelijk 29 juni 403/405/406 in Hippo (Dolbeau)²³⁴; vermoedelijk in Utica (Hill).²³⁵
- Sermo 305 Verbraken: 10 augustus (Verbraken); voor 417 (Kunzelmann; Beuron); misschien 413 (Perler); lokalisering: Carthago (Verbraken).
- Sermo 311 Verbraken: 14 september (Verbraken); 401-405 (Kunzelmann; Beuron); 405 (Perler; Dideberg); lokalisering: Carthago (Lapeyre; Perler).
- Sermo 313G (=Morin 2) Verbraken: 10 december (Verbraken); 410-412 (Kunzelmann; Perler; Beuron); geen lokalisering.
- Sermo 344 In aanvulling op Verbraken: voor 402 (Ten Hove).²³⁶
Verbraken: 428 of later (Kunzelmann); 428 (Pontet); 428 of later (Beuron); rond 428 (La Bonnardière); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: lokalisering: in een stad met een zeehaven, waarschijnlijk Hippo, mogelijk Carthago; eventuele lokalisering in Carthago impliceert vroegere datering (Hill).²³⁷
- *Sermo 351 Verbraken²³⁸: 391 (Kunzelmann, Beuron); geen lokalisering.
In aanvulling op Verbraken: niet tijdens het presbyteriaat (Hill)²³⁹; iets eerder dan 415-420, mogelijk 413 (Hombert).²⁴⁰

234. Cf. Dolbeau, *Vingt-six sermons*, p. 496-510, met name p. 507.

235. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,11 (1997), p. 272 noot 1.

236. In hoofdstuk 3 van deze dissertatie worden argumenten genoemd waarom de wijze waarop Augustinus in s. 313G (=Morin 2) nog over twee dorsvloeren (de dorsvloer van het Joodse volk en de dorsvloer van de kerk) spreekt, een argument is voor een datering vroeger dan het jaar 402.

237. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,10 (1995), p. 56.

238. Verbraken schrijft dat de authenticiteit van s. 351 volgens de Mauristen wordt betwist door Erasmus, maar bevestigd door onder anderen de Mauristen, Kunzelmann, Lambot, Pontet en Van Bavel, overigens ook betwist door Lamirande. Zie Verbraken, *Études critiques*, p. 147. Ook Hill twijfelt aan de authenticiteit van s. 351, zie Hill in: *Works(NY)* 3,10 (1995), p. 134-136, met name p. 134 noot 1.

239. Cf. Hill in: *Works(NY)* III,10 (1995), p. 134 noot 1.

240. Cf. Hombert, *Nouvelles recherches*, p. 463 noot 21.

Sermo 360A (=Dolbeau 24)	399-405 (Dolbeau) ²⁴¹
Sermo 376A (=PL 39, 1669-1671)	Verbraken: zondag na Pasen (Verbraken); rond 410-412 (Poque); lokalisering: Hippo, Basilica Maior of Basilica Pacis (Poque). In aanvulling op Verbraken: vermoedelijk 425 (Hill). ²⁴²
Sermo 379	Verbraken: ²⁴³ 24 juni (Verbraken); geen lokaliser- ing.
Sermo 392	Verbraken: ²⁴⁴ vastentijd (Poque); geen lokalisering. In aanvulling op Verbraken: 416 of later, waar- schijnlijk rond 420; lokalisering: Hippo (Hill). ²⁴⁵
Sermo 397 (=De excidio urbis Romae)	411 ²⁴⁶
Sermo 400 (=De utilitate ieuniii)	411-412 ²⁴⁷

241. Cf. Dolbeau, *Vingt-six sermons*, p. 227-232, met name p. 230-231; id., ‘Les sermons de Saint Augustin découverts à Mayence. Un premier bilan’ in: F. Dolbeau, *Augustin et la prédication en Afrique*, Paris 2005, p. 20.

242. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,10 (1995), p. 348-350. Hill schrijft: ‘This is simply my own guess, based on style and tone’, zie Hill, p. 350 noot 1.

243. Volgens Verbraken wordt de authenticiteit van s. 379 betwist door de Mauristen en Bouhot, maar bevestigd door Lambot, Mandouze, Beuron en Zwinggi, en geaccepteerd door Grégoire en Borgomeo, zie Verbraken, *Études critiques*, p. 154.

244. Volgens Verbraken wordt de authenticiteit van s. 392 betwist door Folliet, maar bevestigd door Morin, Lambot, Verbraken, en geaccepteerd door Van der Meer, Poque, La Bonnardière, Haffner, Mandouze, Beuron, Zwinggi en Bouhot; overigens ook ontkend door Pallasse. De preek is door de Mauristen ingedeeld bij de *dubii*, al bestaat deze volgens hen uit twee authentieke delen; in hun spoor gaan Lambot en Verbraken. Zie Verbraken, *Études critiques*, p. 156.

245. Cf. Hill in: *Works(NY)* 3,10 (1995), p. 425.

246. Soms wordt *exc. urb.* vermeld als zelfstandig werk, al betreft het feitelijk een gelegenheidspreek naar aanleiding van de val van Rome. Door Hill is *exc. urb.* opgenomen in zijn Engelstalige uitgave van de *sermones* als s. 397, zie Hill in: *Works(NY)* 3,10 (1995), p. 435-444. Ook Drobner gebruikt voor deze preek de aanduiding s. 397, zie H.R. Drobner, *Augustinus von Hippo. Sermones ad Populum. Überlieferung und Bestand-Bibliographie-Indices: Supplement 2000-2010*, Frankfurt am Main 2010, p. 55. Zie inzake *exc. urb.* verder o.a. E. Lamirande, ‘Excidio urbis Romae (De -)’ in: *AL* 2 (1996-2002), p. 1165-1169; A.D. Fitzgerald, ‘Excidio urbis Romae, De’ in: *AthAg* (1999), p. 344; Drecoll in: *AH* (2007), p. 260.

247. Soms wordt *util. ieun.* vermeld als zelfstandig werk, al betreft het feitelijk een preek. Door Hill is *util. ieun.* opgenomen in zijn Engelstalige uitgave van de *sermones* als s. 400, zie Hill in: *Works(NY)* 3,10 (1995), p. 471-483. Ook Drobner gebruikt voor deze preek de aanduiding s. 400, zie Drobner, *Augustinus von Hippo. Sermones ad Populum*, p. 55. Zie inzake *util. ieun.* verder o.a. G. Combes, ‘Introduction’ en ‘Notes’ in: *BA* 2 (1937), p. 513-517 en 541-563; A.D. Fitzgerald, ‘Utilitate jejunii, De’ in: *AthAg* (1999), p. 862; Drecoll in: *AH* (2007), p. 261.